

**İSTANBUL'UN İAŞESİNDE NİZÂM-I CEDİD:
ZAHİRE NEZÂRETİ'NİN KURULUŞU VE İŞLEYİŞİ
(1793-1839)***

FATİH YEŞİL
(Hacettepe Üniversitesi)

1788 Temmuzunun son günü, sabahın erken saatlerinde Viyana'nın kenar mahallerinde yaşayan fakir insanlar şehrin çeşitli noktalarında toplanmaya başlamıştı. Toplumsal hareketlerin çoğunun başlangıç noktasını oluşturan, önceden yayınlanmış bir bildiri ya da herhangi bir kişi ya da grup tarafından yapılmış bir ajitasyon yoktu. Herşey bir anda ve kendiliğinden geliyordu. Önlerine çıkan ve siyah ekmeği satmayı reddeden fırınları teker teker yağmalayan kızgın kalabalığı bir araya getiren ortak amaç, karınlarını doyurabilecek ekmeği bulabilmektir. Viyana'daki bu ekmeği kıtlığının sebebi, kalabalığın II. Joseph'in fetih sevdasının (*Eroberungsschwindel*) bir sonucu olarak gördüğü savaş sebebiyle, ekmeği imalatı için gerekli unun Habsburg başkenti yerine Türkler'e karşı II. Catherina'nın Balkanlar'daki nüfûz alanını genişletmesinin önüne geçmek için savaştan Avusturya ordusuna yönlendirilmesiydi.¹ Avusturya hükümeti, tarihinde görülmemiş büyüklükte bir orduyu, tam 314,000 askeri, artık iyice zayıflamış görünen Türkler'e karşı seferber

* Değerli vakitlerini ayırarak bu çalışmanın son şeklini almasına katkıda bulunan Prof. Dr. Mehmet Öz ve Hayrettin Pınar'a müteşekkirim. Ayrıca, benimle yaptığı uzun tartışmalar ve yol gösterici müdahaleleri ile makalede öne sürülen fikirlerin büyük bir bölümünün ortaya çıkışında pay sahibi olan Gültekin Yıldız'a da teşekkür borçluyum

¹ Avusturya'nın bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya ile kurduğu diplomatik ilişkiler için bkz. Karl Roeder, *Austria's Eastern Question, 1700-1790*, New Jersey 1982, 151-184.

etmiş ve savaş makinasının 140,000 kişilik bölümünü Osmanlı sınırında konuşlandırmıştı. Üstüne üstlük bizzat II. Joseph'in komutası altındaki 66,000 kişiden 53,000'inin henüz savaşın başında, Mayıs 1788'de, hastalanmış olduğu dedikodusu Viyana sokaklarında dolaşmaya başlamıştı.² Dolayısıyla Avusturya hükümeti tarafından sürdürülen savaş, insanların gözünde hem seferber edilen asker sayısı hem de hedefleri itibariyle gereksizdi. Viyanalılar'a pek de anlamlı gelmeyen bu savaş sebebiyle yükseltelen gümrük vergilerinin sonucu olarak bir anda piyasalardan kaybolan ve fakir Viyanalılar'ın temel besin maddesi idhal balığa bir de siyah ekmeğin üretimindeki düşüşün eklenmesi, insanları açlıkla burun buruna getirmişti.³ Gerçi fırınlarda beyaz ekmeğin bulunuyordu, fakat işçilerin ya da alt sınıf memurların aldıkları ücretler, kaliteli ekmeğin yiyebilmelerine zâten el vermiyordu. Zira, sınırda ülkeleri ya da II. Joseph'in fetih hülyasını tatmin için savaşan askerlere yönlendirilen zahirenin piyasalardan çekilerek fiyatının yükselmesi ve sürekli artan ekmeğin maliyeti, fırıncıların yakın zamanda devlet kontrolündeki ekmeğin fiyatlarının artacağı zehabına kapılmalarına sebep olmuştu. Nitekim, fırıncıların siyah ekmeğin üretimini durdurmalarının ardında yatan esas sâik, maliyetler ve satış fiyatları arasındaki farkın üretici tarafından tolere edilemeyecek kadar yükselmesiydi. Bu tür bir krize kalıcı bir çözüm üretilmesi ise imkânsızdı. Zira, kuruluş amaçlarından birisi de ekmeğin üretimini artırılması ve halkın daha kaliteli ekmeğin yiyebilmesini sağlamak olan ve yaklaşık yüzyıl kadar sonra Osmanlı İstanbul'unda benzerinin (*İhtisab Nezâreti*) ihdas edileceği bir kurul (*Kommission für Sicherheits-, Armen-, Verpflegs- und Schub-sachen/* Güvenlik, Fakirlik, İaşe ve Jandarma İşleri Komisyonu) zâten görev başındaydı.⁴ Öyle ki, Habsburg İmparatorluğu'nun başkentindeki güvenliğin

² Osmanlılar'dan çok hastalıkla savaşan Avusturya ordusunun durumu zaman geçtikçe daha da kötüleşecekti. Zira, Mayıs 1788-Mayıs 1789 arasında 120,000 Avusturya askeri daha hastalanacak ve bunlardan yaklaşık 33,000'i ölecekti. Avusturya ordusunun 1788'de başlayan Osmanlı savaşındaki durumunun ayrıntılı bir tasviri için bkz. Peter H. Wilson, *German Armies, War and German Politics 1648-1806*, Pennsylvania 1998, 295 vd.

³ Devam eden savaş ve kötü hasatlar nedeniyle Viyana'da durum o kadar kötüydü ki, bu sırada Avusturya başkentinde çalışma evleri (*Arbeitshaus*) inşa etmek için bulunan bir Amerikalı, fakir insanlar için hiç olmazsa sokaklarda bedava çorba dağıtacak mutfakların kurulmasını öneriyordu, Marcel Brion, *Daily Life in The Vienna of Mozart and Schubert*, çev. Jean Stewart, Londra 1961, 9-10.

⁴ Maria Theresia döneminde kurulmuş bu ve benzeri diğer komisyonlar ve görevleri için bkz. Paul Bernard, *From the Enlightenment to the Police State, The Public Life of Johann Anton Perger*, Chicago 1991, 119 vd.

ve ekmek üretiminin en önemli aktörlerinden birisi olan, buna mukabil problemin mi yoksa çözümün mü bir parçası olduğu pek de belli olmayan söz konusu komisyon iş başındayken, Viyana hem zahire sıkıntısı çekmekte hem de güvenlik zaafiyeti göstermekteydi. II. Joseph'in bu probleme karşılık ürettiği dâhiyâne çözüm ise siyah ekmeğin fiyatına yapılabilecek en büyük zammı yapmak ve *suçlu* fırıncıları "ibret-i âlem" için cezalandırmaktan ibâretti. Çünkü, tahtta tahıl üretimiyle başlayan ve fırınlarda sonuçlanan üretim zincirinin, nihaî tüketici açısından en gözle görünür halkası fırıncılardı. Dolayısıyla, halkın hedefindeki fırıncıları cezalandırarak "aydınlanmış hükümdar" sıfatına ve artık iliklerine kadar rasyonelleşmiş "hikmet-i hükümet" siyasetine uygun bir tepki vermiş ve kıtlığın sorumluluğunu ustaca fırıncılara yıkarak devletini halkın itibarında adil bir iktidar olarak yeniden tanımlamıştı. Ne de olsa devlet sadece zahire ticaretinden sorumluydu, maliyeti ne olursa olsun ekmeği üretmek zorunda olan fırıncılardı. Siyah ekmeğe yapılan zam ise sadece fırıncıların rahatlamasını ve pahalı da olsa yeniden ekmek üretmelerini sağlamakla kalmıyor ve fakat söz konusu ticaretten vergiler kanalıyla nemalanan merkezi hazinenin de *ekmeğine* yağ sürüyordu. Ancak, İmparator Joseph için sorun birkaç fırıncının cezalandırılmasıyla bitmiyordu. Zîra, ortada ekmeğe yapılmış büyük bir zam durmaktaydı. Bu tür mes'elelerin halli ise XVIII. yüzyılın bütün bürokratik monarşilerinde neredeyse aynıydı ve II. Joseph de bu bürokratik yolu takib edecekti. Zîra İmparator, siyah ekmeğe yapılan olağanüstü zam nedeniyle gelebilecek eleştirilerin önüne geçebilmek için varlık sebebi ekmek fiyatlarının düşürülmesi için projeler üretmek olan yeni bir komisyon kurmuştu. Fakat her nedense komisyon, yaptığı bütün çalışmalara rağmen bu konuda bir çözüm üretemeyecek ve II. Joseph'in ölümüne ya da bir başka ifadeyle savaşın bitimine kadar ekmek fiyatlarında ya da insanların alım gücünde her hangi bir iyileşme gerçekleşmeyecekti.⁵

⁵ Viyana'da meydana gelen protestonunun bir tasviri ve II. Joseph'in mes'eleye yaklaşım tarzı için bkz. Ernst Wangermann, *From Joseph II to Jacobin Trials*, New York 1969, 29-30. Avrupa genelinde meydana gelen benzer olayların iyi bir değerlendirmesi için bkz. Charles Tilly, "Food Supply and Public Order in Modern Europe.", Charles Tilly(ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, New Jersey 1975, 380-455. 1590-1740 yılları arasında İngiltere ve Fransa'da meydana gelen kıtlıklara halkın verdiği tepkiler konusunda karşılaştırmalı perspektiften yapılmış bir inceleme için ayrıca bkz. Andrew Appleby, "Grain Prices and Subsistence Crises in England and France, 1590-1740", *The Journal of Economic History*, XXXIX(1979), 865-887.

II. Joseph'in fetih hayallerini süsleyen İstanbul'daki durum ise Viyana'dakinden pek de farklı değildi. Nitekim, Avusturya başkentinde savaşın henüz başlangıcında II. Joseph'i düşündüren ve artık İstanbul'da da görmezden gelinemeyecek boyutlara ulaşan yürüyüşlerin, protestoların ya da yağmalamaların sesleri, Viyana'daki benzer olaylardan yaklaşık iki sene (1790) sonra Topkapı Sarayı'ndan da duyulabilecek bir yüksekliğe erişecekti. Zira, şeker başta olmak üzere diğer yiyecek maddelerinde başgösteren kıtlık, artık İstanbul ahâlisinin dayanamayacağı bir hal almıştı. Fakat Viyana'daki durumun tersine, İstanbul'daki eylemlerde, en önemli rolü başkentteki fırınların büyük kısmının sahibi olan Arnavut fırıncılar oynuyordu. İstanbul'a nakledilen zahire miktarının devam eden savaş yüzünden tüketimi karşılamayacak kadar azalması, bu zahireden üretilen unun kalitesinin düşüklüğü ve fırınlar arasında eşit paylaşılmaması Arnavut fırıncıların şikayetlerinin temel konusunu oluşturuyordu. İstanbul sokaklarını *fesada* veren "kendini bilmez" Arnavut fırıncıların *nizâma* sokulması için alınan önlemse en az II. Joseph'inki kadar dâhiyâneydi. Osmanlı yönetimi, devam eden savaş sebebiyle zaten pek de mümkün görünmeyen İstanbul'a daha çok ve kaliteli zahire nakletmenin yollarını düşünmek yerine, birden büyük miktarda yeniçeri esâmesinin Arnavut fırıncıların elinde olduğunu hatırlamıştı. Dolayısıyla esâmeli Arnavut fırıncıları orduya göndermek, orduyu ihtiyaç duyduğu taze kuvvete kavuştururken, diğer taraftan da fırıncıları kelimenin ilk anlamında *hizaya sokarak* İstanbul sokaklarında *nizâmı* yeniden tesis edecekti. Bu bağlamda III. Selim'in İstanbul'da başgösteren kıtlık için kısa vadede benimseyeceği çözüm yolu, "düzenbaz" Arnavut fırıncılardan kurtularak yerlerine Devleti Aliyye'nin *millet-i sadıkası* kabul edilen Ermeniler'i geçirmekten ibâretti.⁶

İstanbul'daki hadiselerin tasvir edildiği satırlar, cevablanması gereken bazı soruları da beraberinde getirmektedir. Öncelikle İstanbul'a gelen zahire neden kalitesizdi ve Arnavut fırıncılar neden kendilerine verilen kalitesiz undan rahatsızdılar? İstanbul iaşesi açısından zâten varolan ve XVIII. yüzyılda artık kronikleşen bu tür sorunların ötesinde III. Selim'in savaşın bitiminden

⁶ III. Selim'e göre "...bu nizâm gâyet güzel böyle tanzîm oluna, benim hatırıma dahi böyle gelir ki, Arnavudlar ekseri yeniçeridir anları sefer bahânesiyle sefere gönderüp Ermeniler'e [gedik] verilse def bu sûret ile de hatıra gelir..." Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), *Hatt-ı Hümayun* (Bundan sonra HH) 16066'dan naklen Lynne M. Şaşmazer, "Policing Bread Price and Production in Ottoman İstanbul, 1793-1807", *The Turkish Studies Association Bulletin*, XXIV(2000), 37

hemen sonra hayata geçirmeye başladığı Nizâm-ı Cedid reformları çerçevesinde İstanbul'un zahire problemi için ürettiği çözüm neydi? Daha da önemlisi III. Selim'in yeni projesinin II. Joseph'in uygulamasından farkı neydi, bir başka ifadeyle Osmanlı Sultanı Habsburg İmparatoru'ndan farklı olarak, İstanbul'un zahire hastalığının ilacını bulabilmiş miydi? Bu sorulara cevap önerileri sunmak, elinizdeki makalenin başlıca hedefidir.

XVIII. Yüzyılda İstanbul'un İaşesinde Karşılaşılan Sıkıntılar

XVIII. yüzyılda İstanbul iâşesi, zaman zaman birbirinin yerine ikame edilebilen mirî ve râyic usûllerinin birarada yürütülmesi ile sağlanıyordu.⁷ Devletin tahıl ihtiyacının karşılanmasında kullanılan mirî mübâyâ'a usûlünde, devletin eyâlet piyasalarındaki ajanları olarak göze çarpan mübâyâ'acılar⁸, İstanbul'daki Tersane anbarlarında⁹ saklanmak üzere devletin belirlediği

⁷ Devlet harcamalarını kısma ve gelirlerini arttırma yönündeki faaliyeti içeren fiskalizm ilkesinin zamanla fiskosântrizme dönüşümüne yol açan mirî mübâyâ'a rejiminin, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bir başka ifadeyle askerî harcamaların merkezi hazineye getirdiği yükün mevcut gelir kalemleriyle karşılanamaz hale geldiği andan itibaren daha yoğun bir şekilde kullanıldığı yeri gelmişken vurgulanmalıdır. Mirî ve râyic usûlleri arasındaki fark için bkz. Mehmet Genç, "18. Yüzyıl'da Osmanlı Sanayii", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000 içinde, 228 vd.

⁸ Zahire mübâşirleri genelde "...kapucubaşılardan ihrâz-ı rütbe itmiş sadâkatkâr ve mücerrebü'l-etvâr, sâhib-i nüfûz ve i'tibâr-ı kaviyyü'l-iktidâr..." olan kişilerden seçiliyordu. Bu konuda bkz. BOA, *HH*, nr. 12564/B; Salih Aynural *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahire Ticareti (1740-1840)*, İstanbul 2001, 30-34 ve Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985, 322 ve 331.

⁹ Tersane anbarlarının yanı sıra bu dönemde İstanbul'da bulunan Üsküdar ve Öküz limanı anbarları da devletin önemli tahıl depolarıydı. Bu tür zahire depolarını ilk kez, XVII. yüzyılın ortalarında Fransa'da Le Tellier ve oğlu Louvois kurmaya başladı. Başlarda tamamıyla askerî amaçlı olarak geliştirilen bu sistemle birlikte, lojistikte yeni bir dönem başlıyordu Bütün devletler gibi Osmanlı Devleti de savaş durumları için hazırlanan bu anbarlar sayesinde, kıtlık dönemlerinde yiyecek fiyatlarını kontrol edebiliyor ve bu şekilde "kriz" dönemlerinde çıkabilecek ayaklanmaların önüne geçebiliyordu. Takib edilen bu politika, "sosyal devlet" in temellerinin atıldığı çağ olarak göze çarpan XVIII. yüzyıla oldukça uygundu. Tersane anbarları konusunda daha fazla bilgi için bkz. Oya İktil Erefe, "Bread and Provisioning in the Ottoman Empire, 1750-1860", Yayınlanmamış Master Tezi, Ankara 1997, 26 ve Aynural, *İstanbul Değirmenleri...*, 77-80. İaşenin lojistik açıdan önemi için bkz. Martin Van Creveld, *Supplying War, Logistics from Wallenstein to Patton*, Cambridge Mass., 1977, 20-23 ve Tilly, *a.g.e.*, 448. Sosyal devletin inşası açısından konunun önemi için bkz. Brain Downing, *The Military Revolution and Political Change: Orgins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe*, New Jersey 1992, 104-105; Christopher

fiyatlarla zahire almak üzere taşraya gönderiliyordu. Devlet, teorik olarak zahire alım fiyatlarını her yıl yeniden belirlese de, pratikte fiyatlarda XVIII. yüzyıl süresince önemli bir değişiklik olmamıştı.¹⁰ Fakat *paranın pul olduğu* dönem olarak kayıtlara geçen XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti belki de tarihinin en yüksek enflasyonu ile mücadele etmekteydi ki¹¹, bu durum devletin belirlediği mirî fiyatlar ile piyasa fiyatları arasında oluşan uçurumun başlıca sebebiydi.¹² Üreticilerin, hasat sonrası mahsulü satmak için mübâya'acılardan ziyâde, daha yüksek fiyat öneren Unkapamı tüccarını ya da kaçakçıları tercih etmesi de bu durumun tabii bir neticesiydi.¹³ Mübâya-

Duffy, *The Military Experience in the Age of Reason*, Londra 1998, 11-14, ve Tilly, "Food Supply...", 427 ve 431. 1930'lu yılların Cumhuriyet Türkiyesinde, buğday piyasalarını kontrol etmek ve fiyatları dengelemek amacıyla kullanılan Devlet Demiryolları'na aid depolar ve yeni inşa edilmiş silolar da bu noktada zikre değerdir, Nadir Özbek, "Kemalist Rejim ve Popülizmin Sınırları: Büyük Buhran ve Buğday Alım Politikaları, 1932-1937", *Toplum ve Bilim*, 96(2003), 219-240.

¹⁰ Aynural, *İstanbul Değirmenleri...*, 73 ve Şaşmazer, "Policing Bread Price...", 22

¹¹ XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (1760lar), Osmanlı ekonomisinin bütün alanlarında ortaya çıkan daralma ve buhran belirtilerinin üzerine 1787 yılında başlayan savaş tuz biber ekmişti. III. Selim'in tahta oturduğu yıl (1789) ise büyük bir tağşiş yapılarak kuruşun gümüş içeriği 1/3 oranında azaltılmıştı. Zira 1788-1812 yılları arasında Osmanlı kuruşu Venedik dükası ve İngiliz Sterlini karşısında %47,5lik bir değer kaybına uğramıştı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç, "XVIII. Yüzyıl'da Osmanlı Ekonomisi ve Savaş.", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* içinde, 211; Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* içinde, 140; Virginia Aksan, "Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-1774 Russo-Ottoman War", *War in History*, V(1998), 36; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, 178-179 ve 186.

¹² Örneğin, 1790'larda buğdayın mirî fiyatı 20 para seviyelerinde dolaşırken, İstanbul piyasalarında, idhal edildiği bölgeye göre 100 ila 120 paradan işlem görüyordu. Bu dönemde buğdayın piyasa fiyatındaki artış temposu ise oldukça yüksektir. Buğday 1776'da 10 akçe iken 1791'de 18 akçeden alınıp satılıyordu. Buğday fiyatlarındaki bu artış dönemin genel ekonomik eğilimleri ile de örtüşmektedir, Şaşmazer, "Policing The Bread Price..", 22; Tevfik Güran, "The State Role in the Grain Supply of İstanbul: The Grain Administration", *Journal of Turkish Studies*, III(1984-1985), 30; Mübahat Kütükoğlu, "XVIII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul Piyasası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989, 237 ve Genç, "XVIII. Yüzyıl'da Osmanlı Ekonomisi...", 215.

¹³ Mirî mübâya'a usûlünden kaynaklanan kaçakçılığa XVIII. yüzyıl öncesinde de tesadüf etmekteyiz. Ancak, enflasyonun Osmanlı tarihinde görülmedik oranlara yükselmesi ve bununla orantılı olarak akçenin değer kaybıyla birlikte kaçakçılık da tabii olarak artmıştı. Bu sebeple, Tatarcık Abdullah'ın belirttiği gibi çiftçiler yanbaşlarında yabancı tüccar hıntanın kilesine 2-3 guruş verirken, nakliye masrafı haric maliyeti 25-30 para olan ürünlerini İstanbul'a getirip 40-50 paraya satmıyordu. Bu anlamda,

'acıların ve kaptanların yaptıkları yolsuzluklar ise üreticilerin devletle bu türden bir ticarî ilişki içine girmemelerinin diğer bir sebebiydi.¹⁴ Provizyon

başından beri merkezî idarenin dizayn etmeye çalıştığı ekonomik alan dahilinde, hem Osmanlılar'ın dış ticaretinde Avrupa üstünlüğü artıyor ve hem de ülke, Avrupa ekonomisine "entegre" oluyordu. Kaçakcılığın Osmanlı devlet ekonomisine diğer bir olumsuz etkisi de hiç şüphesiz kaçırılan her malın/zahirenin devletin para/vergi kaybı anlamına gelmesidir. Bu konuda bkz. Erefe, "Bread and Provisioning...", 18vd. ve 30-31; Aynural, *İstanbul Değirmenleri...*, 40-45; Tatarcık Abdullah Molla, "Selim-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâle'âr", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, III-IV(1332), 30; Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...*, 10-17; Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, Ankara 1995, 61-64; Robert Mantran, *XVI.-XVIII. Yüzyıllar'da Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1995, 143vd. ve Edhem Eldem "The Trade of Precious Metals and Bills of Exchange in İstanbul in the Second Half of the Eighteenth Century", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Ankara 1990, 589.

¹⁴ Yaş Muahedesi sonrası, Rusya ve Prusya'ya gönderilen benzerleri misâli Avusturya sefâreti ile tevzif edilen Râtib Efendi'nin lâyihasında, Avusturya'da iâşe ile alâkalı mes'elelerin nasıl çözümlendiğini anlatırken dile getirdiği mukayese kabilinden şu sözler tersden okunduğunda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumu açıkca gözler önüne serer: "...bâzergânlar dahi kurrâlara gidüp zahîresi olan re'aya ve emlâk ve arâzi sâhibleriyle kezâlik çekişe çekişe bazar eder. Eğer bâzârganların hâline el vermez ise âhar köylere gider. Çâk merâmı üzere behâsıyla zahîre bulur bâzâr eder ve akçesini bi't-temâm verir. Hiç bir ferde haber ve zulm yoktur. 'Bu zahâ'iri mirî için iştirâ ediyorum, işte elimde mirî senedi vardır' deyü bir ferde bir akçe noksan teklifine mübâyâ'acı kâdir değildir. Bu cihetden re'aya ve emlâk ve arâzi sâhiblerinden mübâyâ'acıya gelüp 'benim şu kadar zahîrem vardır' deyü fûrûhtuna talep olurlar ve hiç zahîre ketm etmezler. Ve her ne kadar memleketlerinde gâlâ olsa emlâk ve arâzi sâhiblerine ve re'aya lâzım olacak mikdâr zahîreyi alıkoyup ma'adasını râ'ici üzere rızâsıyla satar. 'Askere lâzımdır' deyü cümle zahîresini mübâyâ'acı elinden almağa kâdir değildir...".

Yine savaş sonrası yeniden yapılandırmaya mesned teşkil edecek gözlemlerde bulunmak üzere Prusya'ya gönderilen Azmi Efendi de sefaretnâmesinde, Prusya'daki "zahîre nezâreti"ni ve nezâretin başındaki "ministerileri" anlatırken, iâşe konusunda kesinlikle üreticiye (ahâli-yi belde) zahmet çekdirilmediğini vurgular. Azmi Efendi'nin "zahîre nezâreti" olarak tanımladığı kurum (*Kriegsmagazinverwaltung*), *Generaldirektorium*'un departmanlarından birisi olarak Prusya ordusunun iâşesini sağlamak üzere kurulmuştu. Ancak, Râtib ve Azmi Efendilerin çizdikleri bu ideal tabloların söz konusu ülkelerdeki tatbikatı birebir aksettirmedeği gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim, 1788 yılında başlayan savaşta Avusturya merkezî idaresinin aldığı bütün önlemlere rağmen savaş alanının hinterlandında yaşayan Avusturya ahâlisi, cebhedeki ordunun ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ağır yükümlülükler altına sokulmuştu. Bu konuda bkz. Sema Arıkan, "Nizam-ı Cedid'in Kaynaklarından Ebubekir Râtib Efendi'nin Büyük Layihası", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1996, s.197 ve Râtib Efendi, *Sefaretnâme-i Râtib Efendi*, MFA (A) 2344 (İ.Ü. Kütüphanesi, *Türkçe Yazmalar*, nr. 3255'in mikrofilm), vr.121a-b. (Bundan sonra Râtib Efendi, *Lâyiha...*); Ahmed Azmi, *Sefaretnâme-i Azmi*, İstanbul 1303, 46-47; Tilly, "Food Supply...", 410 ve Wangermann, *Fromm Joseph II...*, 26-30.

sistemi dahilinde mübâya'acıların, tıpkı kaptanlar gibi¹⁵ maişetlerini nakledilen ürünün ağırlığı/hacmi üzerinden sağlaması, daha açık bir ifadeyle yaptıkları işten azamî kârı elde etmeyi amaçlayan mübâya'acıların, üreticiden aldıkları her on kilenin birini kendi hesaplarına yazarak ücretlendirilmeleri¹⁶, devletin piyasalardaki temsilcilerini satın aldıkları malları üreticinin yanında eksik tartmaya, İstanbul'a yapılan nakliyat sırasında tahıla ot, saman vs. gibi yabancı maddeler karıştırmaya ya da satın aldıkları zahireyi ağır çekmesi için ıslatmaya itiyordu.¹⁷

¹⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapan tüm kaptanlar taşıdıkları malın ağırlığına göre ücretlendirilmekteydi. Gemi kaptanları nakledilen ürünün kârından üçte birlik pay almaktaydılar. Kârın geriye kalan üçte birlik iki payından biri sermayedara ve son parçası da tayfalara aitti. Dolayısıyla, mübâya'acıların ürünün ağır çekmesi için yaptıkları yolsuzluklar, gemi kaptanlarının ve tayfaların da işine gelmekteydi, Murat Çizakça, "The Kapudan Pasha and Shipowners", *The Kapudan Pasha, His Office and His Domain*, ed. E. Zachariadu, Rethymnon 2002, 210-211.

¹⁶ Bu yüzden mübâya'a usûlü, "...mübâya'acıların tamâ ve hıyâneti takrîbiyle harâbi-yi memlekete ve perişânî-yi ahvâl-i r'eayaya bâ'is bir hâletti". "Ondalık" olarak da adlandırılan bu sistemden mübâya'acılar büyük paralar kazanıyordu. Mesalâ, Selanik mübâya'acısı olan Mahmut Bey toplamış olduğu 5108 kile buğdayı İstanbul'da 108 para fiyatla satmış ve masraflar düşüldükten sonra bu ticaretten 11,883 kuruş kazanmıştır. Tatarcık Abdullah Molla, "Selim-i Sâlis Devrinde...", 323 ve Güran, "The State Role in the Grain Supply of Istanbul...", 33.

¹⁷ Aynural, *İstanbul Değirmenleri...*, 45-48 ve Kemal Karpat, *The Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin 1985, 87. Dönem kayıtlarına bakılacak olursa, Osmanlı ricâlinin yapılan yolsuzluklardan haberdar olduğu ortaya çıkar. Örneğin III. Selim'e lâyiha sunanlardan Sadriazam Koca Yusuf Paşa, Firdevsî Emin Efendi, Defter Emîni Ali Ra'ik Efendi ve Tatarcık Abdullah mübâya'acıların reayaya zulmettiklerini açıkça yazarlar, Ahmet Öğreten, "Nizam-ı Cedide Dair Islahat Layihaları", Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü 1989, 86, 97-98 ve 104; Tatarcık Abdullah Molla, "Selim-i Salis Devrinde...", 323. Bunların yanı sıra Râtîb Efendi'nin de lâyihasında, yine Avusturya'daki zahire alım satımını anlatırken zikrettiği şu sözler aslında Osmanlı Devleti'nde görmezden gelinen hususlardır: "...mübâya'aya me'mûr bâzergânlar etmekcibaşıya ibtidâ nûmûne getirürler ve zahâ'iri teslimlerinde ol nûmûneye tatbîk ile kabz ederler ve zahîre kabz olunurken yaş mıdır çürük müdür ve nûmûneye mutâbık mıdır ziyâde dikkat ederler..." Ancak aleni şikayetlere rağmen, sadriazam başta olmak üzere sorumlu kişilerin bu konuda hiçbirşey yapmadıkları da bir gerçektir. Çünkü fiyatların yükseldiği kıtlık, savaş vs. dönemlerde İstanbul'a daha çok tahılın gelmesi, aynı zamanda devletin bu ticaretten daha fazla para kazanması anlamına geliyordu, Arıkan, "Nizam-ı Cedid'in Kaynaklarından...", 197 ve Râtîb Efendi, *Lâyiha*, 121a-b. Daha erken bir tarihte, Canikli Ali Paşa'nın mübâya'acılar ve yaptıkları yolsuzluklarla ilgili görüşleri için bkz. A. İbrahim Savaş, "Lâyiha Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler", *Bilig*, 9(1999), 98. İstanbul'a getirilen zahirenin kalitesizliğine, daha erken tarihteki bir örnek için bkz. Hayati Develi, *XVIII. Yüzyıl İstanbul'a Dair Risale-i Garibe*,

İstanbul fırınları için zahire nakliyatı yapan Unkapanı tüccarı ise mübâya'acılardan farklı olarak, ürünü piyasa fiyatından satın alıp bir gemi kaptanıya anlaşarak İstanbul'a naklediyordu.¹⁸ Ancak, piyasadaki fiyatların, tek bir eyâlet dahilindeki farklı bölgelerde bile değişmesi ya da eyâletlerin İstanbul'a yakınlık ve uzaklıklarına göre değişen nakliye ücretleri Unkapanı piyasasında çok farklı fiyatların oluşmasına sebep oluyordu. Fiyat politikası bağlamında, mirî usûlle mukayese edilemeyecek bir esnekliğe sahip olan râyic usûlde de fiyatların belirlenmesinde devletin aktörleri yine en ön safalarda yer almaktaydı. Nitekim, tahılın kapana ulaşmasından sonraki süreçte ürünün satış fiyatı tüccarı, kadıyı, kapan görevlilerini ve fırıncı esnafını içeren bir pazarlık süreci sonunda belirleniyor ve bu sırada merkezi otorite süreci dahil ettiği iki aktörüyle fiyatları gözden geçirerek, isteği doğrultusunda ayarlayabiliyordu.¹⁹

Konu İstanbul'un tahıl ihtiyacının karşılanması olunca, Osmanlı başkentine nakledilen zahirenin hangi metodlarla getirildiği kadar, İmparatorluğun hangi bölgelerinden İstanbul'a ulaştırıldığı da önem kazanmaktadır. XVIII. yüzyıl süresince genel olarak, İmparatorluk sınırları dahilinde bulunan bütün bölgelerden İstanbul'a zahire naklediliyorsa da, özellikle Silistire, Niğbolu ve Rusçuk'dan gelen tahıl, diğer bölgelerden satın alınanlara nazaran

İstanbul 1998, 22-23 ve 40. III. Selim'in İstanbul'da yaşanan zahire sıkıntısı hususundaki görüşleri için bkz. BOA, H.H, nr. 27779.

18 Râyic usûlü, aslında kendi içerisinde iki farklı ticarî sistemi barındırıyordu. Bunlardan ilki olan *kollektif mukavele* düzenine göre özel sermaye sahipleri mahrec iskelelerden tahıl kendi paraları ile satın alarak kendi gemileriyle İstanbul'a nakledeceklerini toplu olarak taahhüd ederler ve bu konuda birbirlerine kefil olurlardı. Diğer bir kısım sermaye sahibi ise münferiden kendilerine daha önceden verilen izine dayanarak hububat ticareti yaparlardı, Yavuz Cezar, "Osmanlı Devleti'nin Mali Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnamesi", *Toplum ve Bilim*, 6-7(1978), 118; Aynural, *İstanbul Değirmenleri...*, 12-16 ve Lütfü Güçer, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İlaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, IX(1950), 399.

19 XVIII. yüzyıl başlarında yaklaşık 1 milyon kile tahılın getirildiği İstanbul'da devlet yaptığı bu ticaretten yine yaklaşık olarak 2-3 milyon akçe gelir elde ediyordu. Zira, Karpat'ın verdiği rakamlara göre tahıl İstanbul'a geliş fiyatından %60 ila %70 oranında daha yüksek bir fiyattan piyasaya sürülüyor ve aradaki fark da hazinenin kullanımına sunuluyordu, Karpat, *Ottoman Population*, 87; Şaşmaz, "Policing The Bread Price...", 22-23.

daha kaliteli olması sebebiyle devlet açısından tercihe şâyandı.²⁰ İstanbul'un hinterlandı dahilinde bir tahıl deposu olan Tekirdağ, aynı zamanda başkentin ihtiyaç duyduğu zahirenin nakli için örgütlenmiş en önemli limanlardan birisiydi.²¹ Bu bağlamda XVIII. yüzyıl boyunca Balkanlar'da devam eden savaşlar, İstanbul'un iâşesinin teminini zorlaştıran en önemli faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, 1768 yılında başlayan Rus Harbi'nde Tuna havzasının önemli bir bölümünün kaybedilmesi, sözkonusu bölgelerden İstanbul'a akan tahıl miktarında önemli bir kayba sebep olmuştu.²² Ancak bu kayıp, Kırım'ın henüz Rus hâkimiyetine girmemiş olması yüzünden Karadeniz'de Osmanlı gemilerinin rahatça seyr ü sefer yapabilmeleri sonucunda İstanbul'a nakledilen zahire miktarında tahmin edilenden daha küçük bir azalmaya sebep olmuştu. Fakat 1787 yılında başlayan ve tesiri, yukarıda tasvir edildiği üzere, derhal İstanbul'da hissedilen Osmanlı-Rus-Avusturya Harbi'nde Kırım'ın Rus hâkimiyetine girmesi ve bunun tabîî neticesi olarak Karadeniz'de Rus gemilerinin görünmeye başlaması, I. Abdülhamid saltanatının son yıllarından itibaren İstanbul için yapılan zahire ticaretinin Karadeniz'in Rumeli yakasına münhasır kalmasına sebep olmuştu.²³ XVIII. yüzyıl bo-

²⁰ Özkaya, *XVIII. Yüzyıl'da Osmanlı...*, 340; Mübahat Kütükoğlu, "İstanbul'da Ekmeğin Temininde Devletin Rolü, (XVIII., XIX. Yüzyıllar Arşiv Kaynakları), *Ata Dergisi*, 7(1997), 56 ve Aynural, *İstanbul Değirmenleri...*, 13.

²¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyire Kalaycıoğlu, İstanbul 1993, 97. Bu bölgelerden, çeşitli engeller sebebiyle İstanbul'a tahıl ulaştırılmadığında devlet, İmparatorluğun tahıl yetiştirilen diğer bölgelerinden, örneğin Mısır, Orta Anadolu gibi, başkentin ihtiyacını karşılamaya çalışılıyordu. Bu konuda bkz. Erefe, "Bread and Provisioning...", 1997, 23-24; Güran, "The State Role...", 32; Rhoads Murphey, "Provisioning İstanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East, *Food and Foodways*, II(1988), 232 ve Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı...*, 1985, 334. Ancak, az önce belirttiğimiz gibi devletin başkente zahire idhali konusunda ilk tercihi, nakliye masrafları sebebiyle, İstanbul'a yakın olan bölgelerdi.

²² Ömer Faik Efendi, İstanbul ve ordu için gerekli olan hububatın yoğun olarak sağlandığı bölgelere yakınlığını gözönünde bulundurarak, Maçın ve İbrail'in "*levazım-ı seferiyye hususunda kiler mesâbesinde*" olduğunu dile getirir ve bu bölgelerin stratejik önemini vurgular, Ahmet Sarıkaya, "Ömer Faik Efendi, Nizâmü'l-Atfık", Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1979, 31. Bu konuda ayrıca bkz: Şaşmaz, "Policing Bread Price...", 26

²³ Kütükoğlu, "İstanbul'da Ekmeğin...", 57; Cezar, "Osmanlı Devleti'nin...", 115. Aslında Pasarofça Anlaşması ile birlikte başlatılabilecek bu süreç sonucunda, Anadolu'nun tahıl ticaretindeki tesiri artmıştır, Murphey, "Provisioning İstanbul...", 219-220; Karadeniz'in kapalılığı ilkesi için ayrıca bkz. Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Mirî Ticaret Teşebbüsü", *Belleten*, LV(1991), 687-755.

yunca daralma eğilimi gösteren zahire ticaretinde kullanılan gemiler ise, mirî alımlarda bile, genel olarak özel sermayeye aiddi.²⁴

Zahire ticaretinin üretici ve alıcıların dışındaki üçüncü önemli aktörü fırıncılardı. Ekmek üretimi için gerekli olan tahılı Unkapanı'ndan temin eden fırıncılar, makalenin ilk sayfalarında da tasvir edildiği üzere hava muhalefeti, savaş ve kötü hasatlar gibi aslında XVIII. yüzyıl şartlarında pek de olağanüstü olmayan durumlarda büyük bir sıkıntı içine giriyordu. Nitekim, bu gibi hallerde açıklıkla mücadele etmek durumunda kalan İstanbul ahâlisinin doğrudan muhatabı onlardı. Dolayısıyla bu gibi hallerde fırıncı esnafı Tersane anbarlarında stoklanmış olan zahirenin serbest bırakılması için kadıya başvuruyor ve kadı bu isteği Divân'a ileterek anbarlardaki mevcut stokları serbest bırakıyordu. Piyasalara dahil ettiği aktörleri kanalıyla zâten İstanbul tahıl ticaretinde büyük bir ağırlığı olan devletin savaş, hava muhalefeti gibi kıtlığı imâ eden kriz durumlarında, krizin büyüklüğüyle doğru orantılı olarak piyasalardaki etkisi artıyordu. Daha açık bir ifadeyle, piyasaya mal arzının daraldığı dönemler olan krizler sırasında, zahire fiyatları yükseliyor ve bu da daha önceki hasatlarda stokladığı ve râyic fiyatla satın aldığı malı piyasaya süren devletin kar marjını genişletiyordu.²⁵ Ancak, tahılın İstanbul'a nakli

²⁴ He ne kadar İstanbul ahâlisi için yapılan zahire ticaretinde kullanılan gemiler, kapan gemileri, özel sermayeye aid olsalar da reisler kethüdasıyla ve kapan görevlileriyle yakın temas içerisinde hatta onların emri altında çalışmaktaydılar. Öyle ki, Unkapanı görevlileri hangi geminin ne kadar zahire taşıyacağından, sermayedarların kuracakları ortaklıklara kadar sürecin tamamında başat aktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Özel sermayeye aid gemilerin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin nakliye konusunda sıkıntı çektiği dönemlerde, yabancı tüccarların gemilerinden de faydalanmış olması zikre değer bir husustur, Murphey, "Provisioning İstanbul...", 224; Cezar, "Osmanlı Devleti'nin...", 117 ve Çizakça, "The Kapudan Pasha...", 204 ve 211.

²⁵ Prusya'da devletin zahire konusunda izlediği politika da bundan çok farklı değildi. Berlin'deki "zahire nezâreti" de savaş dönemlerinde sıkıntı çekmemek amacıyla ürünün bol olduğu dönemlerde zahire stoğu yapıyor ve olağanüstü dönemlerde o günkü râyic fiyatından zahireyi piyasaya sürüyordu. Böylece hem *reaya* kıtlıkta *zahmet* çekmiyor hem de anbarlardaki mevcut zahire tazeleniyordu. Bunların yanısıra bu işden "*mirîye dahi oldukça fâ'ide-yi ziyâde hâsıl oluyordu*", Ahmed Azmi, *Sefaretnâme-i Azmi*, 64. Firdevsî Emin Efendi'nin ve Defterdar Şerif Efendi'nin lâyhalarında da benzer bir "tavsiye" ile karşılaşırız, Ergin Çağman, "III. Selim'e Takdim Edilen Layihalara Göre Osmanlı Devleti'nde İktisadi Değişme", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 1995, 103-104 ve a.g.y., "III. Selim'e Sunulan Bir Islahat Raporu: Mehmed Şerif Efendi Layihası", *Divân*, 7(1999), 230. Az önce zikredilen Azmi Efendi'nin, kriz dönemlerinde yükselen fiyatlar sebebiyle tüccarların/devletin önceden stoklanan tarım ürünlerinden gelir elde etmesi hakkında Prusya özelinde verdiği bilgi, İslâm dünyasında da XVIII.

sırasında mübâya'acıların ve gemi kaptanlarının hububata yabancı maddeler karıştırması ya da ıslatması depolama sırasında büyük problem yaratıyor ve ürünün çok kısa zamanda bozulmasına sebep oluyordu.²⁶ Devletin bu gibi durumlarda hiçbir sorumluluk kabul etmemesi ve bunun da ötesinde hububatın değirmene gönderilmeden önce fırıncılar tarafından temizlenmesini istemesi, tahılı *telvesi*yle birlikte satın alan fırınların kâr oranını düşürüyordu. Fırıncıların bu duruma verdiği ilk tepki ise hiç olmazsa ekmeğin gramajının düşürülerek kârlılıklarını muhafaza yoluna gitmektir.²⁷ Ancak, devletin fırıncılara satacağı hububat miktarıyla, üretilen ekmeğin ağırlığı arasındaki doğru orantılı ilişki bu tür isteklere merkezî idarenin olumsuz bakmasına sebep oluyordu. Nitekim, üretilen ekmeğin ne kadar ağır olursa devlet o kadar fazla zahireyi fırıncılara satabiliyor ve sonuçta satışın büyüklüğüyle doğru orantılı olarak daha çok kâr ediyordu. Fırıncıların yanı sıra devletin hububat piyasasına müdahale ettiği kriz durumlarının bir kaybedeni daha vardı. Zîra, mevcut kârdan feragat etmek istemeyen fırıncılar ya Tersane anbarlarından aldıkları tahılı temizlemeksizin değirmenlere veriyor ya da ekmeğin ağırlığını düşürüyordu. Fırıncılar, ilk yolu seçtiklerinde, İstanbul ahâlisinin yediği ekmeğin daha da siyahlaşıyor²⁸, ikinci yol tutulduğunda ise İstanbullular aynı paraya daha

---

yüzyıldan çok daha önceki dönemlerde tüccarların kullandıkları bir usulü hatırlatmaktadır. Ancak, tüccarların bu tür yollardan haksız gelir elde etmelerinin İslâm devlet geleneği ile bağdaşır bir tarafının olmadığı ve zaman zaman bu tür gelir elde eden tüccarların cezalandırıldığı da bir gerçektir. Fakat daha önceleri haksız kazanç olarak görülen bu metodun XVIII. yüzyıl sonlarında belirli bir meşrâiyet kazanması ve bir devlet politikası olarak benimsenmeye çalışılması gerçekten de dikkat çekicidir. Bu konuda bkz. Halil İncalcık, "Capital Formation in The Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, XXIX(1969), 99-120.

- 26 Devletin İstanbul'a getirilen ürünü depolamada çektiği sıkıntılar için bkz. Murphey, "Provisioning İstanbul...", 228-229; Asım Efendi, *Tarih-i Asım*, c. I, İstanbul 1293, 60-61.
- 27 Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerindeki mevcut uygulamaya benzer bir şekilde genel olarak unlu mamuller üzerinde yaptığı fiyat ayarlamalarında, fiyatları yükseltmek yerine, daha az dikkat çekici bir uygulama olarak ürünün gramajını düşürmeyi tercih ediyordu, Kütükoğlu, "İstanbul'da Ekmeğin...", 234 ve Aynural, *a.g.e.*, 150-152.
- 28 Örneğin anbarlarda uzun süre bekletilmiş olan çok kötü kalitedeki zahirenin, fırıncılara zorla satıldığı 1792 senesinde, "ekmek 90 paraya iken 100 dirhem etmekle gayet siyah" olmuştu, Şaşmazer, "Policing The Bread Price...", 30 ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "III. Sultan Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznamesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Aid Vekayi", *Belleten*, XXXVII(1973), 635; Kütükoğlu, "İstanbul'da Ekmeğin...", 58. İstanbul'da üretilen ekmeğin "siyahlığı" aslında uzun süredir devam eden bir sorundu. Mesela, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi Paris'de

az ekmek alabiliyordu. İki durumda da, alım gücü düşük halkın öfkesinin hedefi, tahıl/ekmek piyasasının en gözle görünür halkası olan fırıncılar olmaktadır. Öyle ki, halkın tepkisine maruz kalmadan, durumu idare edebilseler dahi, bu kez devletin gazabıyla karşı karşıya kalıyorlardı.²⁹

Zahire Nezâreti'nin kuruluşundan önce ve sonra İstanbul'da, tıpkı Viyana'da olduğu gibi iki tip ekmek üretilmekteydi. Bunlardan darı, arpa ve buğdaydan mürekkebe unla yapılan *nân-ı azîz* genel olarak halkın yediği ekmektir. Nân-ı azizin hammedesiyle karşılaştırıldığında çok daha kaliteli bir unla (*dakik-i has*) hazırlanan *francalı* ise yüksek fiyatı sebebiyle sadece devlet ricâli ve Galata havâlisinde toplanmaya başlayan elçiliklerin çalışanları yiyebiliyordu.³⁰ İktidarın meşrûiyetiyle doğrudan ilgili mes'elelerden birisi olan nân-ı azizin fiyatlandırılması ise periodik olarak uygulanan *sikke* ve *numûne* prosedürleriyle belirlenmekteydi. Bu sürece fırıncılar kethüdasının temsilcisiyle birlikte katılan kapan nâibi, İstanbul kadısı ve Zahire Nezâreti'nin kuruluşundan sonra zahire nâzırı, prosedürü istedikleri yönde manipüle ederek

üretilen ekmeğin beyazlığını gördüğünde, şaşkınlığını gizlememişti, Çelebi Mehmet Efendi, *Relation de l'Ambassade Mohammed Efendi (Texte Turk)*, Paris 1841, 37-38.

²⁹ I. Abdülhamid'in ve III. Selim'in fırıncılara karşı aldığı sert tedbirler bu durumu doğrular niteliktedir. Zâten III. Selim'e göre "...iş ekmekcilerin fesadlarını def' eyleyüb numûnelerin aynını işletmektir...". Ekmek üretiminin aslında tam da merkezinde bulunan devletler genellikle üretim prosedürlerinin görünmeyen halkaları olarak karşımıza çıkmakta ve üretim zincirinin son halkası olan fırıncılar acılıkla mücadele eden halkın hedefi haline gelmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Refik, *XII. Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, İstanbul 1988, 4-5; Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid*, İstanbul 2001, 6; Şaşmazer, "Policing The Bread Price...", 36-38; Aynural, *İstanbul Değirmenleri...*, 136-138, BOA, HH, nr. 10329 ve Tilly, "Food Supply...", 380-385.

³⁰ Başkent'in ekmek ihtiyacını karşılayan fırınların çoğunluğu nân-ı aziz üretti. Örneğin 1200'lü/1785-1786 yıllarda İstanbul'daki fırınlardan sadece 6 tanesi francala tipi ekmek üretti. Özellikle ekmek kalitesinin düştüğü ve başkente zahire ulaştırılmadığı dönemlerde aralarında sık sık tartışmalar çıkan fırıncılardan, francala üreten fırınlar geçici de olsa kapatılıyordu. Meselâ, Zahire Nezâreti'nin de kuruluşunda önemli bir rol oynayan 1789 kılığı (Cezar, *a.g.e.*, 119 ve Aynural, *a.g.e.*, 116-126) sırasında I. Abdülhamid francala üreten fırınları kapatmıştı. Batı Avrupa başkentlerinde de bu gibi durumlarda alınan "tedbirler", pasta ve tatlı üretiminin yasaklanması gibi, benzerdir. Bu konuda bkz. Cezar, "Osmanlı Devleti'nin...", 119; Aynural, *İstanbul Değirmenleri...*, 116-126 ve Charles Tilly, *Coercion Capital and European States, ad.990-1990*, Cambridge Mass. 1990, 118. İstanbul'da üretilen ekmek çeşitleri için ayrıca bkz: Şaşmazer, "Policing The Bread Price...", 25; Özkaya, *XVIII. Yüzyılda...*, 337 ve Kütükoğlu, "İstanbul'da Ekmeğin Temininde...", 63.

tıpkı tahıl piyasalarında olduğu gibi ekmek piyasasında da merkezi otorite tarafından ön görülen fiyatı empoze edebiliyordu.³¹

Yukarıda yapılmaya çalışılan genel tasvirde de görüldüğü üzere, Zahire Nezâreti'nin ihdasından önceki dönemde dahi Osmanlı Devleti hububat ve ekmek piyasalarının neredeyse tek hâkimi konumundaydı. Ancak, devletin oynadığı bu etkin role rağmen İstanbul'un iâşe probleminin halledilmesi bir tarafa mes'ele gün geçtikçe daha da derinleşmekteydi. Öyle ki, nezâretin kuruluşundan çok kısa bir süre önce başkentin zahire işlerinden sorumlu defterdar Hacı İbrahim Efendi, şiddetli rüzgar ve hava muhalefeti sebebiyle İstanbul için gerekli tahılı getirememesi gerekçesiyle azledilerek evinde ikamete memur edilmişti.³² Osmanlı kalemiyesinde bir sorun çözme metodu olarak sık sık başvurulan azillerin de, III. Selim'e sunulan lâyiha ve sefaret-nâmelerde açıkça ifade edildiği üzere, artık bu tür problemleri çözemediği anlaşılmıştı. Bu bağlamda, İstanbul iâşesinin düzenli bir şekilde sağlanması ve merkezi hazinenin bu büyük ticaretten³³, tıpkı Avusturya'da olduğu gibi, daha fazla nemalanabilmesi için yeni bir hazineye nizâm verme fikri III. Selim tarafından da benimsenmişti.³⁴

İstanbul'un İâşesinde Yeni Dönem: *Nizâm-ı Cedid* ve Zahire Nezâreti'nin Kuruluşu

Osmanlı padişahının bu planı uygulamaya koyduğu tarih, Osmanlı Avusturya savaşlarının bitişinden hemen sonraya, *Nizâm-ı Cedid* olarak bili-

³¹ Bu konuda bkz. BOA, *HH*, nr. 16137/A ve Topkapı Sarayı Arşivi [=TSMİA], E. 5026/10. Bu prosedürlerin iyi birer tasviri için ayrıca bkz. Şaşmaz, "Policing the Bread Price...", 23-24; Kütükoğlu, "İstanbul'da Ekmeğin Temininde...", 65 ve Özkaya, *XVIII. Yüzyılda...*, 319.

³² Sema Arıkan, *III. Selim'in Sıkratibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruzname*, Ankara 1993, 120.

³³ İstanbul nüfusu XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, hiçbir zaman 500,000'in üzerine çıkmamıştır. Nitekim Karpat'ın verdiği rakamlara göre 1794 yılında İstanbul'da yaklaşık 426,000 kişi yaşıyordu. Bu nüfus esas alınarak yapılan hesaplamalara göre başkentin yıllık buğday tüketimi 92.4 milyon kg/3.6 milyon kile olarak tahmin edilmektedir. İstanbul'da bulunan fırınların yıllık kapasiteleri ise 97 milyon kg/3.8 milyon kile idi. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Güran, "The State Role...", 27-29; Karpat, *Ottoman Population...*, 103; Murphey, "Provisioning İstanbul...", 230; Aynural, *İstanbul Değirmenleri...*, 3-4 ve Kütükoğlu, "İstanbul'da Ekmeğin...", 62-63.

³⁴ Bu konuda bkz: BOA, *HH*, nr. 27779.

nen askerî yeniden yapılanmaya tesadüf eden 1 Rebiülahir 1208/6.11.1793'dü. Kuruluş sermayesi 5107,5 kise 189 kuruş olan³⁵ Zahire Nezâreti'nin başına, şıkk-ı salis defterdarı³⁶ unvaniyle getirilen kişi ise, III. Selim'e sunulan ıslahat projeleri içerisinde zahire ve iaşe konularında en ayrıntılı bilgiyi veren Ebubekir Râtib Efendi'den başkası değildi.³⁷ İhdas edilen bu yeni makâma aid vazifeyi, Nezâret'in kuruluş nizamnâmesinden öğrenmek mümkündür.³⁸ Nitekim, sözkonusu nizamnâmeğe göre nâzır, zahire tüccarlarını denetleyerek onlara yardım etmek ve İstanbul'a daha fazla tahıl getirmekle yükümlüydü. Eflak ve Boğdan piyasalarından satın alınarak

³⁵ Cezar, Zahire Nezâreti üzerine yaptığı araştırmasında, hazinenin 1208 yılının Rebiülevvel ayı sonunda kurulduğunu yazar, "Osmanlı Devleti'nin...",122, krş. BOA, H.H, nr. 16047. Bu konuda ilk teşebbüsün I. Abdülhamid döneminde yapıldığı düşünülebilir. Eylül 1786'da kararlaştırılan "Nizâm-ı Cedid" ile devletin, Akdeniz ve Karadeniz müstahsilinden zahireyi alarak kapan tüccarına belirli bir ödeme takvimiyle vermesi kararlaştırılmıştı. Hazine'nin kuruluş sermayesi ise 1208 yılında Darbhâne'den Nâzır'a taksitler halinde teslim edilmeye başlanmıştı. Her ne kadar Darbhâne'nin bu parayı geri alma hakkı saklı tutulsa da, paranın işletilmesi Hazine-i âmire tarafından yürütülecekti, Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden...*, 244

³⁶ Zahire hazinesi kurulduğu sırada Hazine-i âmire defterdarı şıkk-ı evvel, İrâd-ı cedid defterdarı şıkk-ı sâni ve zahire nâzır şıkk-ı sâlis rütbesindeydi. Ancak daha sonra kurulan Tersane hazinesi (1219/1805) ile birlikte zahire nazırlarının rütbeleri şıkk-ı râbiliğe tenzil edilmiştir, Cezar, "Osmanlı Devleti'nin...", 111-112; Ahmet Tabakaoğlu, *Gerileme Döneminde Giren Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, 40-44; Asım Efendi, *Tarih-i Asım*, c.I, İstanbul 1293, 60-61; Aynural, *İstanbul Değirmenleri...*, 81 ve M. Belin, *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tedkikler*, çev: M. Ziya, Ankara 1931, 277.

³⁷ "Benim vezirim, Râtib Efendi seferde ve hazerde kâffe-i zehâ'ir ve mübâya'âta nezâret şartıyla olsun", BOA, HH, nr. 8549. Ayrıca Vasıf Efendi, *Mehasinü'l-âsâr ve Hakaikü'l-ahbâr*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, nr. 6012, vr. 49a; Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Osmanischen Dichtkunts bis auf Unsere Zeit*, c.IV, Peşte 1838, 418 ve İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Tosyalı Ebubekir Ratib Efendi", *Belleten*, XXXIX(1975), 60. Râtib Efendi lâyihasında, zahire mübâya'ası ile ilgili konuları tamamıyla stratejik/askerî perspektifden bakarak ele alıyordu, Sema Arıkan, "Nizam-ı Cedid'in...", 195vd. ve Râtib Efendi, *Lâyiha* vr.120a vd. "Zahire maddesinin" savaşlardaki önemi ve Osmanlı ordusunun bu konuda çektiği sıkıntılar için bkz. Ahmed Resmi, *Hülâsetü'l-itibar*, Dersaadet 1286, 10 ve Kemal Beydilli-İlhan Şahin, *Mahmud Raif Efendi ve Nizam-ı Cedide Dair Eseri*, Ankara 2001, 65-66. Ahmed Azmi Efendi, Râtib Efendi'den sonra Sefaretnâmesi'nde bu konuya en fazla yer veren Osmanlı sefiridir. Ahmed Azmi, *Sefaretnâme-i Azmi...*, 46-47 ve 63-64. Genel olarak orduların iaşesi ve bunun önemi için bkz. Creveld, *Supplying War...*, pek çok yerinde ve Sébastian le Pestre de Vauban, *Fenn-i Harb*, İstanbul 1207, pek çok yerinde.

³⁸ Bu konuda bkz. Cezar, "Osmanlı Devleti'nin..."; Şaşmazer, "Policing The Bread Price...", 27-28; Aynural, *İstanbul Değirmenleri...*, 80-84 ve Güran, "State Role...", 29-30.

İstanbul'a Tuna ve Karadeniz yoluyla getirilecek olan yıllık en az iki milyon kile tahıl stoklamak ve bunun için gerekli olan anbarları iyi durumda tutmak, gerekirse yenilerini inşa ettirmek ve tahıl üretimini artırmak amacıyla hububat tarımını farklı bölgelere yaymak zahire nâzırının görevleri içerisinde yer alan diğer hususlardı. Bunların yanı sıra, ekme fiyatlarını kontrol altında tutmak amacıyla İstanbul ve eyâlet piyasalarındaki tahıl fiyatlarını gözlemlemek, ekmeğin kalitesini kontrol etmek, fırıncıların Nezâret'e olan borçlarını toplamak, Nezâret'in gelir giderlerinin ayrıntılı kayıtlarını tutmak ve kaçakçılığı önlemek de nâzırın idarî görevleri arasındaydı. Nâzırın, tahıl nakliyatıyla ilgili deniz trafiğini düzenleyerek zahire taşıyan gemilerin sayısının artırılmasını sağlaması ise, III. Selim'in devletin hareket alanının genişletilmesi yönünde takip ettiği politikalar çerçevesinde başta Karadeniz olmak üzere genelde bütün İmparatorluk sahillerinde yürütülen deniz nakliyatını yerli ve mirî ticaret filosuyla yapma düşüncesinin hayata geçirilmesinden başka bir şey değildi.³⁹ Bu şartlar altında Zahire Nezâreti'nin kuruluşuyla birlikte Osmanlı

³⁹ "Sefâ'in-i tüccâriyyenin teksîriyle ticâretin tevsi'ine medâr olmak üzere ricâl-i devletin 'azîmen ve hademe-i saltanat agniyâsı birer sefine iştirâ için irâde-i seniyye ısdâr olmağla..."; Sayar'ın *Tarih-i Cevdet*'ten yaptığı bu alıntı durumu bütün netliği ile ortaya koymaktadır. Nitekim, Zahire Nezâreti'nin ilk nâzırı Ebubekir Râtib Efendi, gemi inşası konusunda Eflak ve Boğdan voyvodalarıyla yakın temas halindeydi. 1793 yılında gemi inşa etmek isteyen özel sermayedarlara, Osmanlı tarihi çerçevesinde bu ifade devlet görevlilerine tekâbül etmektedir. Tersane'den ustalar tayin etmeye başlamıştı. Burada söz konusu edilen, özel sermayedarın gemi inşa etmesi işi gönüllü olarak yapılan şahsî bir teşebbüsten ziyâde, çoğu zaman bizzat Sultan'ın emriyle gerçekleşen bir mirî mükellefiyetti. Meselâ, aynı yıl zengin bir voyvoda gemi inşa ederek zahire ticareti yapması için bizzat III. Selim'den emir almıştı. Fakat devlet görevlileri için gemi sahipliğinin, diğer mal varlıklarında olduğu gibi geçici olduğu unutulmamalıdır. Zîra, servetini Osmanlı siyasî merkezine yaklaşmaya borçlu olan mezkûr voyvoda ve benzerleri, gözden düştükleri ya da öldüklerinde malları, nakid sıkıntısı çeken devlet tarafından müsâdere edilebilmekteydi. Dolayısıyla, İstanbul'a hububat nakli bağlamında bu durum aslında ticaretin tamamıyla devletleşmesi anlamına geliyordu. Bu konuda bkz. BOA, *Cevdet Hariciye*, nr. 2067; HH, nr. 10939, 13048; BOA, *Ali Emiri-III. Selim*, nr. 6634; TSMA, E.5519; Ahmed Güneri Sayar, *Osmanlı İktisad Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul 1986, 188 ve Çizakça "The Kapudan Pasha...", 205-208. Bunun yanı sıra "...şerefyaft-e-i südür olan hatt-ı hümayûn-ı şevket makrûnları mücebince ricâl-i Devlet-i 'Aliyye taraflarından inşâ ve iştirâsı tertîb ve irâde buyrulan seftneler..." için bkz. BOA, *Cevdet Dahiliye*, nr. 1999. Bu konuda ayrıca bkz. Beydilli-Şahin, *Mahmud Raif Efendi...*, 79 ve Ahmet Hamdi Tanpınar, "1789-1807 Arasında Garplılaşma Hareketlerimiz", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul 1969, 97. Râtib Efendi'nin nakliye hususunda devletin rol alması gerektiği yönündeki görüşleri için bkz. BOA, HH, nr. 10939. Karadeniz'in kapalılığı konusunda bkz. Kemal Karpat, "The Transformation of The Ottoman State, 1789-1807", *IJMES*, III(1972), 246 ve *Avrupa'ya Mensûb Olan Mizân-ı Umûr-ı Hâriciyye*

Devleti ilk defa bir sermayedar olarak, ordunun değil, İstanbul'un iâşesi için yapılan ticarete doğrudan katılıyordu.⁴⁰ Dolayısıyla devlet artık klasik Osmanlı iktisad mantığının kendisine çizdiği ekonomiyi düzenleme rolüyle yetinmeyerek, kriz dönemlerinin dışında da piyasaya birinci derece aktörler gibi dahil oluyor ve sosyo-ekonomik hayattaki ağırlığını dâha da artırıyor. Bu bağlamda Zahire Nezâreti, siyasî merkezin tahkimi ya da mes'eleyi Osmanlı ricâlinin gördüğü gibi söyleyecek olursak büyütülmesi olarak da tasvir edilebilecek olan *Nizâm-ı Cedîd* reformlarının iktisadî alandaki bir yansımasıydı.

Az önce genel hatlarıyla çizilen tablo çerçevesinde, başkent in iâşesi hususunda devletin bu türden bir yeniden yapılanmaya neden ihtiyaç duyduğu, cevaplanmayı bekleyen önemli bir sorudur. Zîra, zahire nâzırının görevlerinin de imâ ettiği üzere, Nezâret'in kuruluşu İstanbul'a yapılan tahıl nakliyatında herhangi bir iyileştirmeyi ya da yeniliği müjdelemiyor ve fakat varolan prosedürü maliyenin gelir kaybını engelleyecek şekilde yeniden düzenliyordu. Bu bağlamda, makalenin ilk satırlarına geri dönerek sorunun cevabı konusunda önemli ipuçları içeren II. Joseph'in Viyana'da çıkan olayların hemen ardından ihdas ettiği komisyonu hatırlamak yerindedir. Zîra, başkent in iâşesinin belirli bir düzeyde, en azından şehir ahâlisini tatmin edecek kadar, sağlanması devletlerin en önemli meşruiyet kaynaklarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, halkın iâşesi konusunda herhangi bir sıkıntının olduğu durumlarda ya da bir başka ifadeyle, muktedirler halkın in-dinde üzerlerine düşeni yapmadığında, iktidar olma iddiasındaki rakib hizibler

Beyânındadır, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, *Hazine Kitapları*, nr. 375, vr.8a vd. Burada, aynı zamanda III. Selim'in hayata geçirmeyi düşündüğü bu projeyi, "Beratlı" tüccarlarla, bu dönemde yapılan mücadele çerçevesinde de değerlendirmek gerekmektedir. Bu konuda bkz. A. İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayr-ı Müslimler*, Ankara 1983, 41-52; E. Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedid, 1789-1807*, Ankara 1988, 141-145; Beydilli-Şahin, *Mahmud Raif Efendi...*, 58 ve Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Eman Sistemi", *Çağdaş Türk Diplomasisi:200 Yıllık Süreç*, Ankara 1999, 6.

40 XVII. yüzyıldan itibaren süreklilik kazanan savaşlarda ordunun iâşesini karşılamak ve başkentlerini beslemek için Avrupa devletleri de zahire üretimini ve nakliyatını merkezî idarenin kontrolü altına almaya çalışıyordu, Tilly, "Food Supply...", 393, 397 ve 434. Ancak burada, devletlerin ve orduların büyümelerinin bir sonucu olarak üretici olmayan nüfus artışı ve bu nüfusu beslemek için devletin ihtiyaç duyduğu zahire ile ülkedeki nüfus artışı sonucu yükselen zahire ihtiyacının arasındaki fark vurgulanmalıdır. Zîra, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul'un yoğun olarak göç alması ve yüzyıl sonunda merkezî bir ordunun kurulma teşebbüsü Osmanlı başkentinin zahire ihtiyacını artıran iki önemli sebep olarak görülmektedir.

fakir şehirliyle birleşerek ayaklanabiliyordu.⁴¹ Öte taraftan, işbaşındaki iktidarın kıtlık, açlık gibi sorunlara/krizlere tebaası indinde makul çözümler üretmesi de, iktidarın meşruiyet alanını genişletmesi anlamına geliyordu. Nitekim, “reayanın sıyânati” hususu, klasik Osmanlı maslahat düşüncesini şematize eden ve iktidara muhatab olanlar için olduğu kadar iktidar açısından da toplumsal bir meşruiyet skalası oluşturan “daire-i adliyye”nin temel yapı taşlarından birisiydi.⁴²

Yeni Ordunun Finansman Aracı Olarak Zahire Nezâreti

Zahire Nezâreti'nin kuruluş sürecine bir başka açıdan bakıldığında, *Nizâm-ı Cedid* reformlarıyla birlikte devletin giderek artan malî kaygılarının Nezâret'in şekillenmesinde büyük bir önemi hâiz olduğunu görürüz.

⁴¹ Devlet ricâli kadar Osmanlı padişahlarının da bu durumun farkında olduğu bir gerçektir. Meselâ I. Abdülhamid bir hatt-ı hümayûnunda şöyle demektedir: “Allah u Te'alâ göstermesün bir gün ekme olmasa İstanbul hâli nasıl olur, ihtilâl sonra her tarafa sarı olur fikri derûnumdan gitmez”, Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden...*, 243. Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Avrupa'da da tahıl ihracının çoğu ülkede yasak olması ve ekmeğe çok nadir “zam” yapılmasının en önemli sebebi budur, Murphey, “Provisioning İstanbul...”, 217vd. ve 243-244; Tilly, *Coercion, Capital...*, 118.

⁴² Osmanlı Devleti, özellikle başkentinde yaşanacak kıtlıkları önlemek amacıyla, öncelikle İstanbul nüfusunu kontrol altında tutmayı denemiştir. Çünkü taşradan gelen göç akınlarıyla İstanbul nüfusu artıyor, bu da başkentini emniyetinin sağlanmasını güçleştirip iâşe konusunda sıkıntılar çekilmesine yol açıyordu. Bu konuda alınan ilk tedbirler ise, taşradan insanların İstanbul'a göç etme sebeplerini ortadan kaldırmaya yöneliktir. XVIII. yüzyıl boyunca, özellikle Anadolu için adaletnâmeler yayınlanarak, şehirlerin bayındır olması ve bunun için de herkesin gelirine göre vergilendirilmesi mahallî idarecilere hatırlatılmıştır. Ancak, vergilerin ağırlığının en önemli sebebi, savaşlar ve bunlar sonucunda halka yüklenen ek vergilerdi (tekalif-i şakka, imdad-ı seferiyye, imdad-ı hazariyye vb.). Devlet, savaşlar devam ettiği sürece bu tür ek vergilere karşı olumlu bir tavır alırken, yüzyıl ilerledikçe İstanbul'a artan sebebiyle, taşradan toplanan vergi kalemlerinde yaşanan düşüşle birlikte, kendisini içinden çıkamayacağı bir sarmalın içinde bulmuştur. Göçün diğer bir sebebi olarak görülebilecek taşranın emniyetsizliği konusunda da devlet, özellikle eşkiyalığın ve levendliğin önlenmesine yönelik sık sık adaletnâmeler yayınlamıştı. Bu konuda bkz. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine...*, 266-268; Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyıl'da Çıkartılan Adaletnâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu”, *Belleten*, XXXVIII(1974); Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları...*, 95-96 ve Tatarcık Abdullah Molla, “Selim-i Salis Devrinde...”, 322-323. İstanbul'un yaşadığı bu tür sıkıntılar aslında bütün Avrupa başkentleri için geçerliydi. Meselâ, Palermo'da XVIII. yüzyılda sadece yiyeceklerini yanlarında getirenler şehir kapılarında içeriye girebiliyorlardı. Berlin ve Madrid gibi önemli başkentlerin ise bu dönemde giriş çıkışları çok sıkı kontrol ediliyordu, Tilly, *Coercion Capital...*, 18-19.

Neredeyse bütün malî ve iktisadî yapısı askerî faaliyetler gözönünde bulundularak düzenlenmiş olan bir devletin askerî nizâmında meydana gelebilecek en küçük bir değişmeyi bile maliyesinde hissetmesi kaçınılmazdı.⁴³ XVI. yüzyıl sonlarından itibaren gözle görülür bir hale gelen askerî devrim (*military revolution*) ile birlikte Avrupa ordularında yaygın şekilde kullanılmaya başlayan ateşli silahlar ve stratejik açıdan önplana çıkan muntazam ve daimî piyade birliklerine karşı etkili bir şekilde savaşabilecek nizâmlı ve dolayısıyla da merkezî bir ordu kurma çabası, Osmanlı merkezî hazinesinin üzerindeki yükü önemli ölçüde artırmıştı.⁴⁴ Daha iyi savaşabilmek için yapılan bu türden harcamaların yanı sıra, sonuçları gözönünde bulundurulduğunda ölü yatırımlar olarak da görülebilecek savaşlar ve bu savaşlar için yapılan hazırlıklar da Osmanlı maliyesini iflasa götüren⁴⁵ önemli argümanlar

⁴³ Bu konuda bkz. Evgeniy Radushev, "XVII.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Rejimi ve Osmanlı Askerî Düzeni", *VII. Ciépo Sempozyumu*, Ankara 1994, 299-304 ve Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Kuramsal Değişim ve Nüfus*, çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, Ankara 2002, 57-58.

⁴⁴ Yeniçeri Ocağı'nın nüfusu XV. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl ortalarına kadar takriben dokuz kat artmıştı ve bu durum ocağın hazineye olan yükünü reel anlamda yedi kat artırmıştı, Edhem Eldem, "Osmanlı Devleti ve Fransa: XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Devlet-Ekonomi İlişkilerine Karşılaştırmalı Bir Bakış", *Osmanlı'dan Cumhuriyete*, İstanbul 1998, 20; H. İslamoğlu-Ç. Keyder, "Agenda for Ottoman History", *The Ottoman Empire and World Economy*, ed. H. İslamoğlu, New York 1990, 57-58; Metin Kunt, *The Sultan Servants, The Transformation of Ottoman Provincial Government*, New York 1983, 79-80; Halik İnalçık, "Osmanlı Tımar Rejimi ve Sipahi Ordusu", *Türk Kültürü*, III(1965) ve Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi...*, 58-59. Yeniçeri Ocağı'nda yaşanan nüfus artışı konusunda yapılan önemli bir sayısal değerlendirme için Gabor Agoston, "Habsburgs and Ottomans: Defense, Military Change and Shift in Power", *The Turkish Studies Association Bulletin*, XXII(1998), 140. XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki bütçelere bakıldığında merkezî ordunun, yani yeniçerilerin, topçu, top arabacı ve cebecilerin finansmanı için bütçeden ayrılan payın en önemli gider kalemini oluşturduğu görülür. Bu bütçeler için bkz. Gülfettin Çelik, "1750-1792 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nin Merkezi Hazine Gelir ve Giderleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1989. III. Selim'e sunulan lâyhaların önemli bir kısmında ordu finansmanı, özellikle de merkezî ordunun ücretlendirilmesi ile ilgili olarak "yevmiyye maddesi" önemli bir yer işgâl eder. Bu konuda, Hacı İbrahim Efendi, Hayrullah Efendi, Enverî Efendi, Salihzâde, Sun'î Efendi, Rasih Efendi ve Hakkı Bey'in lâyhaları için bkz. Öğreten, "Nizam-ı Cedide Dair...", 57-71.

⁴⁵ Bu konuda bkz. Genç, "XVIII. Yüzyılda...", 218-219. Batı Avrupa'da askerî devrim olarak adlandırılan çağın (1560-1660) başlangıcından itibaren, orduların nüfusunun artışıyla birlikte devletler büyük finansal sorunlar yaşamaya başladılar. Örneğin dönemin "süper gücü" olan İspanya bile 1557-1598 yılları arasında üç kez iflasın eşiğine gelmişti, Creveld, *Supplying War...*, 8. Ancak burada hemen şunu belirtelim ki, savaşlar her zaman bir ülke ekonomisini çöküşe götürmez aksine piyasa şartlarına

olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁶ Zîra, bizatihi savaşların kendisi, varolan Osmanlı iktisad mantığının bir sonucu olarak savaşa yakın bölgelerde, bir başka ifadeyle, XVIII. yüzyıl için genelde *zahire yatağı* olarak bilinen Balkanlar'da üretimin düşmesine yolaçmıştır. Çünkü, karşılaştığı orduların büyüklüğüne nisbetle önceki döneme kıyasla devâsa bir ordu beslemek zorunda kalan Osmanlı Devleti, ordusunun ihtiyaçlarını serbest piyasada herhangi bir müdaleye girmeksizin, üretici üzerindeki vergi yükünü artırarak karşılıyordu. Daha önce de ifade edildiği üzere, devletin ihtiyaçları sabit ya da piyasa fiyatlarına oranla çok az değişiklik gösteren mirî fiyatlar üzerinden karşılandığı için enflasyonist piyasa koşullarında reel fiyatların yükselmesi ile beraber söz konusu ticarete üreticinin üzerindeki yükü arttırıyordu. Üreticinin bu duruma tepkisi, devlete sattığı maldan kısarak ürünü kaçakçılara satmak ve/veya malın kalitesini düşürmek şeklinde tezâhür etmekteydi.⁴⁷ Devlet ise buna karşılık, kendisi ya da ordusu için gerekli olan stratejik mallara –ki hububat bu ürünlerin başında geliyordu- alım tekeli koymaya başladı. Bu süreçte devlet, özellikle kriz durumlarında sadece stratejik ürünlere tekel koymakla yetinmeyerek, bunları ordu için seferber edebilmek (*mobilization*) amacıyla ulaşım araçlarına da el koymaktaydı.⁴⁸ Dolayısıyla,

---

göre hareket eden devletlerde savaşların ekonomiye büyük bir canlılık getirdiği de bilinmektedir. Çünkü İsveç kralı Gustav Adolf'un söylediği gibi, "Savaş kendi kendisini beslemek zorundadır" (*Bellum se ipse alet*). Savaşların ve ordunun finansmanın ekonomiyi canlandırması konusunda Osmanlı tarihinden de bir örnek vermek gerekirse, XV. yüzyıldan itibaren Selanik bölgesinde yünlü elbise üretiminde yaşanan artışın ve bölgedeki iktisadî canlanmanın en önemli sebebi yeniçerilerin üniforma ihtiyacının bu bölgeden karşılanıyor oluşudur. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, c. I, Ankara 1988, 274 ve İnalçık, "Capital Formation...", 118. Bu konuda genel olarak bkz. William McNeill, *Pursuit of Power*, Chicago 1984, 120-122 ve 150; Büyük Friedrich döneminde savaşın ve savaş hazırlıklarının Prusya ekonomisini canlandırması için bkz. Downing, *The Military Revolution...*, 98-99 ve Düffy, *The Military Experience...*, 16.

⁴⁶ 1699 ile 1768 yılları arasındaki 69 yıllık süreçte sadece 1747 yılı bütçesi açık vermiştir. Ancak, 1768 yılında başlayan seferle birlikte 1792 yılına kadar bütçeler hiçbir zaman denk tutulamamıştır. Bu süreçte gözlemlenen barış dönemlerinde ise, örneğin 1784-1785-1786 yılları, bütçelerde yoğun savaş hazırlıkları en dikkati çeken masraf kalemleridir, Çelik, "1750-1792 Yılları Arasında..."

⁴⁷ Genç, "XVIII. Yüzyıl'da...", 218-219.

⁴⁸ Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary*, Viyana 1988, 130-150 ve Genç, "XVIII. Yüzyılda..." Bunların yanı sıra, lojistik faaliyetlerde ortaya çıkan sorunlar neticesinde, ordu ister istemez ihtiyaçlarını bulunduğu bölgenin ahâlisinden sağlamaya başlıyor ve bu da reyanın daha "güvenli" bölgelere kaçmasına neden oluyordu, Murphey, "Provisioning İstanbul...", 218.

özellikle savaş durumlarında, ki bu XVIII. yüzyıl Osmanlı tarihi çerçevesinde kırk yıldan fazla bir süreye tekâbül etmekteydi⁴⁹, iç mübâdele hacmi düşüyor ve kıtlıklar kaçınılmaz bir hale geliyordu.

İktisadî açıdan aleyhinde ortaya konulabilecek bu ve benzeri pek çok argümana rağmen devam eden savaşlar fiilî bir durumdu ve pratik ve pragmatik Osmanlı ricâli mümkün olan en kısa zaman zarfında düşmanlarıyla en etkili şekilde savaşabilecek yeni bir merkezî ordu kurmak zaruriyeti ile karşı karşıyaydı. Bununla beraber, gelir kalemlerinde uzun bir zamandır herhangi bir artış olmayan iç hazine ile bu yeni ordunun finansmanının sağlanması pek mümkün gözüküyordu. Bu bağlamda, Darbhâne-i Amire'nin tağşiş yoluyla sık sık çalıştırılarak bir hazineymişcesine önplana çıkarılması⁵⁰, dış borç bulma girişimleri⁵¹, Saray'dan ve üst düzey devlet ricâlinden değerli eşyaların toplanarak paraya çevrilmesi⁵², devlet ricâlinden borç istenmesi⁵³, askerî sınıfın terekelerinin özellikle 1770'li yıllardan itibaren çok daha sık bir şekilde müsâdere edilmesi⁵⁴ ve esham uygulaması⁵⁵, Osmanlı idaresinin

⁴⁹ Fatih Yeşil, "Askerî Tarihten Ordulaştırılan Toplumların Tarihine: Osmanlı Tarihi İçin Yeni Perspektifler", *Türklük Araştırmaları*, 11(Mart 2002), 285.

⁵⁰ Özellikle XVIII. yüzyılın son çeyreğinde darbhâne sermayesinden "seferiye akçesi" adı altında savaş finansmanı için önemli miktarlarda ödemeler yapılıyordu, Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, 99-100; Virginia Aksan, "Locating The Ottomans Among Early Empires", *Journal of Early Modern History*, III(1999), 132 ve a.g.y, "Whatever Happened...", 30.

⁵¹ I. Abdülhamid döneminde ilk kez dış borç alma girişiminde bulunan Osmanlı Devleti, alacağı borca karşılık olarak Selanik, Eğriboz ve Tekfurdağı gibi önemli iskelelerden gelen tahılı göstermişti. Ancak, Felemenk elçisinin bu teklife cevabında, mübâya'acılar tarafından buğdaya, arpa ve saman karıştırıldığını ve bu yüzden devletinin bu teklife sıcak bakmadığını belirtmekteydi. Bu durum, hem Osmanlı Devleti'nin zahire ticaretine bakış açısını hem de mübâya'acıların yaptıkları yolsuzlukların yabancı bir elçi tarafından bile bilindiğini ortaya koymaktadır, Abdurrahman Şeref, "Ecnebiden İlk İstikraz Teşebbüsümüze Aid Bir Kaç Vesika", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 1330, 20, 321-339.

⁵² İsmail Baykal, "Selim III. Devrinde İmdad-ı Sefer İçin Para Basılmak Üzere Saray'da Verilen Gümüş Avanî Hakkında", *Tarih Vesikaları*, III(1944), 36-50; Karal, *Selim III. Hatt-ı Hümayunları...*, 84-85 ve 133 ve Cevat Eren, "Selim III.", *İslam Ansiklopedisi*, X, 443.

⁵³ Savaş sırasında yapılan bu çağrıya Gazi Hasan Paşa cevap vermiş ve hazineye sembolik olarak 1200 kiselik (600.000 guruş) bir "yardım"da bulunmuştu, Cezar, *Osmanlı Maliyesinde...*, 136.

⁵⁴ Merkezî hazinede oluşan açığın kapatılması amacıyla artan müsâdereleri, dönemin ricâli kaleme aldıkları lâyihalarda sık sık konu ederek eleştirmişlerdi. Örneğin Behiç Efendi'ye göre "zarûret-i miriyye var" diyerek müsâderede bulunulmamalı ve

savaş ve ordu finansmanı için gerekli kaynakları bulmaya yönelik verdiği tepkilerdi,⁵⁶ Ancak Osmanlı idaresi, 1790'lı yılların hemen başında devam eden savaşların sonuçlanmasıyla birlikte ordu ve savaş finansmanı için bilinçli adımlar atmaya başlamıştı. Eylül 1790'da eshamla ilgili işlerin düzenlenmesiyle görevli olan sehim halifelığının ihdası belki de bu adımların ilkiydi.⁵⁷ 1791-1792 yıllarında ise doğrudan ordu ve savaş organizasyonu ile ilgili olan tımar ve zeametler yeniden düzenlenmeye ve gerekli kontroller yapılarak sadece savaşlarda yararlılık gösterenlere verilmeye başlanmıştı. Bu türden yeni uygulamaların ardında yatan sâik ise hiç şüphesiz devletin gelirlerinin daha "rasyonel" kullanılarak, askerî harcamaların daha rahat finanse edilebilmesiydi.⁵⁸

1793 yılında, yani Zahire Nezâreti'nin kuruluşundan yaklaşık sekiz ay önce ise Osmanlı iktisad tarihi açısından bir dönüm noktasına işaret eden ve tamamıyla ordu finansmanı için ihdas edilen İrâd-ı Cedid Hazinesi ile birlikte artık tek hazineli (Hazine-i Âmire) dönem son buluyordu.⁵⁹ Bu bağlamda Zahire ve İrâd-ı Cedid hazinelerinin kuruluş tarihlerindeki yakınlık bir tarafa,

"beyülmâl-i müslimin hilâf-ı şer' mâl-ı mevrûs ve eytâm mâlıyla mahlût" olmamalıdır, Kemal Beydilli, "Islahat", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII, 178; Genç, "18. Yüzyıl'da Osmanlı Sanayii", 235.

55 Bazı mukataalara aid yıllık nakdî gelirlerin parçalanarak özel şahıslara peşin bir meblağ karşılığında (muaccele) kayd-ı hayat şartıyla satılması olarak tanımlanabilecek esham uygulaması için bkz. Mehmet Genç, "Esham: İç Borçlanma", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, 186-196.

56 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Karal, *Selim III.'ün Hatt-ı Hümayunları...*, 83vd.; Genç, "XVIII. Yüzyılda...", 220; Cezar, *Osmanlı Maliyesinde...*, 136vd.

57 Cezar, *Osmanlı Maliyesinde...*, 133.

58 III. Selim sadece tevcih sisteminde reform yapmakla yetinmeyerek daha sonraki dönemde merkezden taşraya yoklamacılar göndererek, paradoksal bir biçimde, tımar sistemini daha "merkezî" bir hale getirmeye çalışmıştır. Ancak, bu yeni uygulamadan da istediği verimi alamayan Padişah, 1795-1796 yıllarında, tımarların bir kısmını Levent Çifliği'ne tahsis etmeyi uygun bulmuştur. Bu konuda genel olarak bkz. Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tımar ve Zeametlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları", *İÜEF Tarih Dergisi*, XXXII(1979), 218-254; Beydilli-Şahin, *Mahmud Raif Efendi...*, 64-65 ve Karal, *Selim III.'ün Hatt-ı Hümayunları...*, 120.

59 Her ne kadar Darbhîne-i Amire'nin bir hazineymişcesine önplana çıkarılması Osmanlı iktisad tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil etse de, tek hazineli dönem resmî olarak hiç şüphesiz İrâd-ı Cedid Hazinesi'nin kuruluşuyla kapanmıştır. Çoklu hazine düzeninin başlamasıyla birlikte, artık ordu finansmanı ile merkezî hazinenin, nisbeten birbirinden ayrıldıkları söylenebilir. Çünkü kurulan hazineler, 6 Şubat 1805'de kurulan Tersane Hazinesi ve II. Mahmud döneminde kurulan Redif ve Mukataat/Mansure hazineleri tamamıyla yeni oluşturulan orduların finansmanına yönelikti.

kuruluşlarının arkasında yatan mantık da birbirine çok benzemektedir: *Raison de la guerre* (savaş mantığı).⁶⁰ Zîra, Zahire Hazinesi'nin en yüklü gider kalemini diğer hazinelere (*İrâd-ı Cedid*) verilen borçların oluşturması⁶¹ bir tarafa, döneme aid kaynaklardan Yayla İmamı Risâlesi'nden aşağıda alıntılanan olan metin, Osmanlı ricâlinin giderlerinin büyük kısmını savaş ve ordu organizasyonuna ayrıldığı merkezî hazineye destek olabilmek amacıyla Zahire Nezâreti'ni kurduğunu en açık şekilde gözler önüne sermeye yetecek netliktedir:

“...kapan-ı dakik naibi müderrisîn-i kiramdan Abdüllatif Efendi meşverete davet ve kapanın ahvalinden ve hububat ne vechile esnafa tevzi olunduğu istifsar olunub küll-i yevm hububattan onbin guruş canib-i mirîye irad-ı muayyene tayin olunup ve müceddeden *İrâd-ı Cedid* lafzıyla tabir olunur defterdar nasb olunup ve bir kimesne hububat nâzırı nasb ve defterdar kapusuna hububat kalemi vaz' ve şarabdan beher vukiyyesinden ikişer pare ve arak vukiyyesinden dörder pare zecriye bid'ati vaz' olunup hasılardan asker-i şahane deyu tesmiye olunan askere çok mintan ve potur ve barata ve tüfeng verilüp Beşiktaş canibinde Levent Çiftliği olan mahalle kışla bina... edilmiştir”.⁶²

⁶⁰ Ateşli silah kullanan çok sayıda piyadeyi barındıran ve dört mevsim savaşa hazır durumda istihdam edilen düzenli ve daimî bir ordu kurmaya çalışan bütün devletler, Osmanlılar ile aynı sorunlarla karşılaşmışlardır. Örneğin İngiltere 1694 yılında, Fransa ile devam eden savaşın finansmanını sağlamak ve aynı zamanda da modern bir donanma kurabilmek amacıyla *Bank of England*'ı kurmuştu. Savaşların finansmanında İngiltere kadar başarılı olamayan Fransa ise Yedi Yıl savaşlarından mağlub ayrılan taraf oldu, Tilly, *Coercion, Capital...*, 157; Peter Paret, “Military Power”, *Understanding War*, New Jersey 1992, 13 ve aynı yazar, *Clausewitz and The State, The Man, His Theories and His Time*, New Jersey: Princeton University Press 1985, 180; McNeill, *The Pursuit of Power...*, 178-180-181. Yine Rusya'da modern ordunun kurucusu sayılan I. Petro, ordu masraflarını karşılayabilmek amacıyla tebaasından kafa vergisi toplamaya başladı. Böylece Rusya'nın gelirleri 1701-1725 yılları arasında üç milyon rubleden 8.5 milyon rubleye yükseldi. Avrupa dışındaki ülkelerde bu problemlerle ilgili değişik çözümler hakkında bkz. Devid Ralston, *Importing The European Army, The Introduction of European Military Techniques and Institutions into the Extra-European World, 1600-1914*, Chicago 1990, 29-30.

⁶¹ Güran, “The State Role...”, 37

⁶² Fahri Derin, “Yayla İmamı Risalesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3(1972), 216-217.

Bu noktada, Mehmet Genç'in Osmanlı iktisad düşüncesine dâir artık klasikleşmiş formülasyonunu⁶³ yardıma çağırarak, Nezâret'in XVIII. yüzyılın genel ekonomik tablosu çerçevesinde nerede durduğunu bütün açıklığıyla ortaya koymamıza yetecek bir perspektif sağlayacaktır. Bu bağlamda Zahirî Nezâreti'nden Osmanlı idaresinin beklentileriyle, merkezî hazineye aid kaynakların artırılmasına yönelik talepler/çabalar, Genç'in ifadesiyle fiskalizm politikası, büyük bir uyum içerisindeydi. Ayrıca, devletin ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamanın iktisadî faaliyetin birinci derece sebebi olduğunu vurgulayan provizyonist politikalarla da Nezâret'in kuruluş amaçları büyük ölçüde örtüşüyordu. Nitekim, devletin bütün iktisadî faaliyetinde gözlemlenen bu iki ilke, Zahirî Nezâreti'nin meşrû bir zeminde inşasını da mümkün kılmaktaydı. Dolayısıyla, kuruluş amaçları her ne kadar "cedid nizâm"ın gerekliliklerine referans veriyorsa da, Nezâret'in tasvir edilen yapısı klasik dönemde "nizâm-ı âlem" olarak ifadesini bulan siyasî-ontolojik çerçevenin iktisadî ilkelerine dayanmaktaydı. Dile getirilen bu "gelenekçi" (tradisyonalist) sûret içerisinde, özeld Zahirî Nezâreti'nin genelde ise diğer hazinelerin kuruluşuyla birlikte, Osmanlı ekonomisi dönemin Avrupa siyasî ve iktisadî konjonktüründeki genel eğilimlere benzer bir şekilde hem nakdileşmiş hem de daha merkezîyetçi bir hale bürünmüştür.⁶⁴ Her vergi tahsil döneminde merkezî ordunun finansmanı için bir öncekine nazaran daha fazla mal ve hizmet talep eden ve ekonominin değişen yapısı gereği artık nakid kaynaklarla iş yapmak zorunda kalan Osmanlı siyasî merkezi, bu dönemle birlikte piyasalara etkin bir aktör olarak dahil olma politikasını benimsemiştir demek de mümkündür. Bu anlamda, "devlet kapitalizmi"nin doğum sancılarının çekildiği XVIII. yüzyıl dünyasında, Tilly'nin tabiriyle "cebir yoğun" (*coercion intensive*) diğer ülkelerdeki uygulamalara benzer bir şekilde Osmanlı Zahirî Hazinesi de, nakde dayalı piyasa şartlarına kendisini uydurmaya çalışan devletin önemli bir malî (fiskalist) enstrümanı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁵

⁶³ Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadi Görüşünün İlkeleri, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, 43-53; aynı yazar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", *a.g.e.*, 53-68 ve "Osmanlı İktisadi Görüşünün Klasik Prensipleri ve Temel Değerleri", *a.g.e.*, 68-87.

⁶⁴ Edhem Eldem, "Osmanlı Devleti ve Fransa...", 22-26.

⁶⁵ XVIII. yüzyılın değişen ordu ve savaş organizasyonuna ayak uydurabilmek amacıyla siyasî merkezin ihtiyaç duyduğu nakid, örneğin Prusya'da artan lüks tüketimine yönelik kurulan devlet işletmeleri (örneğin ipek ve porselen) aracılığıyla sağlanıyor-

Öte yandan, Osmanlı klasik iktisad anlayışının yapıtaşlarından birisi olarak karşımıza çıkan ve XVIII. yüzyıl Avrupasının revaçtaki kavramı *lojistik*⁶⁶ örtüşen provizyonist anlayışın da, Nezâret'in kurulmasıyla birlikte artık kurumsal bir politikaya dönüşerek doğrudan siyasî bir müdahale şeklini aldığı göze çarpmaktadır. Zîra, artık merkezin bütünüyle uhdesine almaya niyetlendiği savaş organizasyonunun mümkün merteye çevredeki güçlere ihâle edilmemesi gibi, bu yeni askerî yapılanmanın finansmanı da devletin ekonomik bir aktör olarak piyasalara dahil olup merkeze transfer edeceği bu kaynaklar vasıtasıyla sağlanacaktı.

Zahire Nezâreti'nin İşleyişi ve Merkeze Tahıl Naklinin Önündeki Engeller

Zahire Nezâreti'nin en önemli kuruluş amacı olarak örneklene çıkan başkente daha fazla tahılın devlet eliyle getirilmesi projesi, bir yandan Nezâret'in meşrûiyeti diğer yandan da devletin tahıl ticaretinden daha fazla pay alabilmesi için şarttı. Ancak, bu projeyi hayata geçirebilmek için atılacak her adım üç büyük engelle karşı karşıydı. Mevcud durumda İstanbul tahıl ticaretinden nemalanan Unkapanı tüccarının göstereceği tepki bunlardan ilkiydi. Nezâret, bu handikapı aşabilmek amacıyla İstanbul ahâlisi için gereken tahılın sadece %55'ini sağlamayı taahhüd ederek "*tüccarı*

du. Bunun yanı sıra özellikle madenler üzerinde kurulan tekeller de Râtib Efendi'nin lâyihasında uzun uzadıya anlattığı üzere tamamıyla Aydınlanma dönemi mutlak monarşilerinin nakid ihtiyaçlarının karşılanması üzerine kurgulanmıştı. XVIII. yüzyıl devletlerinde gözlemlenen ve Osmanlı İmparatorluğu bağlamında burada hububat konusunda ele aldığımız kaçakçılık konusundaki hassasiyet de merkezî hazinelerin duydukları nakid ihtiyacıyla yakından ilişkiliydi. Bu konuda bkz. Werner Sombart, *Aşk, Lüks ve Kapitalizm*, çev. Necati Aça, İstanbul 1998, 203 vd.; W. O. Henderson, *The State and Industrial Revolution in Prussia, 1740-1870*, Oxford 1967 ve Gerhard Kessler, "XVIII. asırda Prusya Devlet Kapitalizmi ve Teşviki Sanayi Berlin'deki Tesirleri", çev. Hikmet Somay, *İ.Ü Hukuk Fakültesi Mecmuası*, I(1935), 60-66 Bu konuda Rusya için ayrıca bkz. M. Falkus, *Rusya'nın Endüstrileşmesi, 1700-1914*, çev. Alaeddin Şenel, Ankara 1986, 37-43.

⁶⁶ Sadece ordu için gerekli olan iaşe ve mühimmatın sağlanmasını değil, bunların en hızlı şekilde nakledilmesini de içeren ve savaş ekonomisinin başlangıç noktasını oluşturan lojistik, Eisenhower'ın yaptığı tanımlamayla "*bir ulusun potansiyellerinin savaş zamanı olduğu gibi barış zamanı da o ulusun silahlı kuvvetlerine transferini sağlayan prosedürler bütünü*"ydü. Ancak, bu tanımın savaşların artık daimleştiği ve insanların sürekli teyakkuzda tutulmaya başladıkları bir döneme aid olduğu unutulmamalıdır. Lojistik kavramı ve bunun ordu yapılarına yaptığı etki için bkz. Paul Virilio, *Pure War*, İngilizce'ye çev. Mark Polizzotti, New York 1997, 12, 22-23, 35 ve 44.

gocundurmamak ve zahîrenin menâfi'ini mirî kendüye hasreyledi dedirtmemek" için unkanı tüccarına geniş bir faaliyet alanı bırakıyordu.⁶⁷

Nezâret'in kârlılığını düşüren ikinci handikapsa, üreticileri mübâya'acılarla iş yapmaktan alıkoyan, mirî ve râyic fiyatlar arasındaki derin farklılıktı. Bu nedenle Nezâret'in kurulduğu yıl (1793) Divân-ı Hümâyûn'da alınan bir kararla, artık mübâya'acıların üreticiye "önerdikleri" mirî fiyatların râyic fiyatlarla aynı ya da en azından yakın olması kararlaştırılmıştı.⁶⁸ Bu sâyede, üreticilerin mübâya'acılardan tahıl saklamayacağı ve nezâretin bu şekilde İstanbul'a daha fazla zahire nakledebileceği öngörülmekteydi. Fakat bu karar mirî fiyatın belirlenmesi konusunda merkez açısından önemli problemler çıkarttı. Zîra, yukarıda da belirtildiği üzere, zahire fiyatları bölgeden bölgeye önemli farklılıklar arz ediyordu. Buna karşılık Osmanlı idaresi ise yine olageldiği üzere işi şahıslara ihâle ederek; mübâya'acıları, teorik olarak, daha işbilir, gönderildikleri bölgeleri tanıyan ve *perhizkar* kişilerden⁶⁹ seçme yoluna gitti. Ancak, herbir unsuru birbirine bağlı olan İstanbul'un provizyon sisteminin herhangi bir yerinde ortaya çıkacak küçük bir oynamanın sistemin tamamını etkilemesi tabîydi. Nitekim, devletin de piyasa fiyatlarıyla alım yapmaya başlamasıyla birlikte yükselen tahıl fiyatları zincirin en son halkasını oluşturan fırıncıları büyük ölçüde baskı altına aldı. Zîra, ekme fiyatlarının belirlenmesinde büyük bir ağırlığa sahip olan devlet, daha önce de belirtildiği üzere ekme fiyatlarının artırılmasından yana tavır almıyordu. Bunun da ötesinde tahıl fiyatlarındaki nisbî artış ile zahirenin kalitesi arasında doğrusal bir orantı da yoktu. Hatta devletin mübâya'acılar kanalıyla piyasaya dahil olmasından sonra İstanbul'a nakledilen zahirenin kalitesinde düşüş bile olmuştu. Fırıncıların, hem devletin hem de İstanbul ahâlisinin indinde ekmeğin

⁶⁷ Zahire Nezâreti kurulmadan önceki dönemde İstanbul işesinin %91'i "özel sermaye" tarafından karşılanıyordu. Daha müşahhas bir örnek olması açısından, 1171/1757-1758 yılı mahsulünden İstanbul'a 7,070,000 İstanbul kilesi buğday satın alınmıştı. Bunun 6,510,000 kilesi özel sermaye tarafından İstanbul'a getirilirken, 560,000 kilesi devlet eliyle başkente getirilmişti. Nezâretin ilk nâzırı Râtib Efendi de, "...Âsitâne-i 'aliyye ve havâlisi sekenesi için beher yevm onar bin kile tevzî hesâbı üzre iktizâ iden senevî kırk yük mikdarı zahîre..."yi İstanbul'a getirmeye çalışıyordu, Cezar, "Osmanlı Devleti'nin...", 118 ve aynı yazar, *Osmanlı Maliyesinde...*, 66-67; Güçer, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında...", 410; BOA, *HH*, nr. 13048. Bu konuda ayrıca bkz. Kütükoğlu, "İstanbul'da Ekmeğin...", 57

⁶⁸ Güran, "The State Role...", 31; Şaşmaz, "Policing The Bread Price...", 31; Beydilli-Şahin, *Mahmud Raif Efendi...*, 66.

⁶⁹ BOA, *HH*, nr. 13048, 12677, 12654/A ve 12654/B). Mübâya'acıların halka yaptıkları *zulm* için bkz. *HH*, nr. 13062.

kalitesizliğinin yegâne sorumlusu olarak görülmesi de, devletin nakledilen tahılın kalitesi hususunda göstermesi gereken hassasiyete ket vuruyordu. Mirî alımların vergi gibi malî bir mükellefiyet olarak görülmesi hasebiyle bu alımlardan geniş vakıf topraklarının ve bilhassa Balkanlar'da büyük bir yekûn tutan sultan köylerinin muaf tutulması da İstanbul için yapılan zahire alımlarında mirî usûlün râyic usûlüne dönüştürülmesinde önemli bir rol oynamaktaydı.⁷⁰ Çünkü, nüfusu sürekli artan İstanbul'un daha çok zahireye, devletin ise cedid nizâmın finansmanı için daha çok gelire ihtiyacı vardı.

İstanbul'a Zahire Nezâreti tarafından daha fazla hububat getirilmesinin karşısına çıkan üçüncü ve son engel ise bizâtihi Osmanlı Devleti'nin savaş dönemlerinde uyguladığı ekonomi politikasıydı. Zira, devletin piyasalara her hangi bir alıcı gibi girmek yerine vergilendirme yoluyla ihtiyaçlarını karşılaması hububat gibi stratejik önemi olan maddelerin üretimini düşürüyordu. Buna karşılık nüfus ve iktisadî kaynaklardaki sistematik artışın siyasî ve as-

⁷⁰ Merkezî idarenin kontrolünün dışında yeralan bu tür gelirlerin miktarı, XVIII. yüzyıl süresince üçe katlanmıştı. Bu dönemde kurulan 6000 vakıfla birlikte İmparatorluk içerisindeki toplam vakıf sayısı 26,000'e yükseldi. Ancak, bu sırada yapılan yeni düzenlemelerle, daha evvel vergiden muaf olan vakıfların mutasarrıfları birer mükellefe dönüştürüldü. Burada unutulmaması gereken husus, vakıfların özellikle ulemanın elinde toplanan gelir kalemlerinden birisi olmasıdır. Yani Sultan, vakıf mütevellilerini de birer mükellef haline getirerek ulemanın, siyasetinin finansmanında kullandığı kaynakları denetim altına alarak kendi nüfûz alanını biraz daha genişletiyordu. Vakıfların merkezileştirilmesi (devletleştirilmesi?) sadece sultanın iktidarının ulemadan bağımsızlaşmasını sağlamakla kalmıyor, fakat aynı zamanda önemli miktarda vakıfı elinde bulunduran saraydaki üst düzey görevlilerin, örneğin XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Mekke ve Medine'deki vakıfları ele geçiren darüssade ağalarının da yönetimdeki paylarını azaltıyordu. XVIII. yüzyıl sonunda (1796-1797) evkafa dâir kayıt ve emirlerin hazırlanmasında yapılan düzenlemeler de bu çerçevede ele alınmalıdır, Güran, "The State Role...", 32; Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, 18(1984), 5-42; Karpas, *Osmanlı Modernleşmesi...*, 62-63; R. Abou-el-Haj, "The Nature of the Ottoman State in the Later Part of the XVIIth Century", *Habsburgisch-Osmanische Beziehungen*, Viyana 1985, 176 ve Kunt, "Derviş Mehmed Paşa...", 199. Bu dönemde vakıfların merkezileştirilmesi için bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İslam Ansiklopedisi*, XIII, 162-163. Vakıflarla ilgili kayıt işlemlerinin yeniden düzenlenmesi konusunda bkz. Muzaffer Doğan, "Osmanlı Merkez Bürokrasisinde H.1211/1796-97 Tarihli Düzenlemeler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2(2000), 83vd. Vakıf gelirlerinden *cihadın* finansmanına pay ayrılması (*istikrâzen umûr-ı cihâdiyyeye sarf olunması*) yönünde Tatarcık Abdullah ve Defterdar Şerif efendilerin önerileri için bkz. Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a İslahat Düşünceleri", *İlmî Araştırmalar*, VIII(1999), 32 ve aynı yazar, "İslahat...", 177; Ergin Çağman, "III. Selim'e Sunulan Bir İslahat Raporu: Mehmed Şerif Efendi Layihası", *Dîvan*, 7(1999), 217-233.

kerî gücün temel unsuru olduğunu farkedene, Osmanlılar'ın en yakın komşusu ve hasmı Avusturya, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren *zahire yatağı* olarak bilinen Balkanlar'daki ilerleyişi sırasında fethettiği bölgeleri yeniden şenlendirmek amacıyla, savaşın sona erişinden sonra göçmenlere önemli ayrıcalıklar ve sübvansiyonlar uygulayarak göçü teşvik ediyordu. Osmanlı siyasî merkezinin, savaşın kendi art bölgesinde açtığı yaraları sarmak için düzenli herhangi bir politikasının bulunmaması da buna ilâve olunca, Balkanlar'daki Osmanlı köylülerinin Avusturya'ya doğru göç etmesinin zemini ortaya çıkmış oldu. Neticede, Avusturya'nın devlet kontrolündeki ziraî üretimi ve dolayısıyla vergi gelirleri artarken, Osmanlılarınki düşüşe geçmişti.⁷¹

Osmanlı idaresinin Zahire Nezâreti projesinden beklentilerini ve bu reformu hayata geçirirken karşılaştığı problemlerin ayrıntılı tasvirinden sonra artık makalenin hemen başında sorulan son soruyu cevablamaya girişebiliriz. Gerçekten de, III. Selim İstanbul'un hububat problemini inşa etmeye çalıştığı yeni nizâmın öngördüğü uygulamalar çerçevesinde halledebilmiş miydi?

⁷¹ Meselâ, 1741-1748 yılları arasında Eflak köylülerinin 3/4'ü Avusturya'ya göç etmişlerdi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. William McNeill, *Europe's Steppe Frontier*, Chicago 1964, 204-205. Penah Efendi, Avusturya'nın yeni fethedilen boş toprakları "şenlendirme" politikasının, Avusturya ilerleyişinin temel sebebi olduğunu belirtir. Öyle ki Avusturya, Osmanlı topraklarından göçeden köylülerin işini kolaylaştırmak için "nezâret"i (lazaret/karantina) bile ref' etmiştir, Aziz Berker, "Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası", *Tarih Vesikaları*, II(1942), 480. Tatarcık Abdullah da, idarecilerin ve âyanların zulmü sebebiyle reyanın buldukları bölgeleri terk ederek ya Avrupa'ya kaçtıklarını veyâhud da İstanbul'a göçettiklerini doğruluyarak, bu tür göçlerin düşman ilerleyişini kolaylaştırdığını ve üretimi düşürdüğünü savunur, Tatarcık Abdullah Molla, "Selim-i Salis Devrinde...", 321-322-323-21. Râtib Efendi de lâyihasında bu konuya vurgu yapar. Viyana'ya yaptığı seyahat sırasında, Osmanlı ülkesinden geçerken, "...mürûr ve ubur olunan mahallerde on saat gidülüp yemîn ü yesârda asâr-ı zira'ât müşâhade olunmayup boz ve kır arâzi-yi hâliye gördük. Lâkin Nemçe hudûduna dâhil ve Beç şehrine vâsıl ve andan Belgrad'a aid ve âfil olunca piş ü pes ve çep ü rastımızda Hakk Teala âlim ve dânadır ki, zira'âten hâli bir zemin müşâhade..." etmediğini belirtir. Habsburg Devleti'nin teb'asını daha çok üretmeye sevk edişini, "...bunların ziraat hususunda ihtimamları bu vecihledir ki, her karyede bir ferdi işsiz bırakmayup eğer tarlası yok ise ana tarla verirler ve tohumu yok veya noksan ise tohum verirler ve çifti bargir ile sürmek adetleri olmağla eğer bargirleri hâlik ve telef olmuş ise âna bargir ve takım ve alat verirler, veyahud çiftci tayin edüp aharın tarla ve bağında ve bostanında ve çiftinde işledirler...", Avusturyalılar'a göre Osmanlı Devleti'nde ziraî üretimin düşmesinin en önemli sebebinin, Osmanlı nüfusunun "bî-kisb ü kâr serseri geşt ü güzar" etmesi ya da başka bir ifadeyle Osmanlı Devleti'nin tebaasını bu konuda seferber/disipline etmemesi olduğunu da ilâve eder., Arıkan, "Nizam-ı Cedid'in Kaynaklarından...", 412-415 ve Râtib Efendi, *Lâyiha* 249b vd. Bu konuda ayrıca bkz. Aksan, "Locating The Ottomans...", 133.

Daha önce de belirtildiği üzere, 5107,5 kise 189 kuruş sermaye ile kurulan Nezâret, Râtib Efendi'nin nâzırlığı sırasında sermayesini 8343,5 kise 10,5 kuruşa yükseltmişti. Dolayısıyla Zahire Hazinesi Râtib Efendi'nin nazırlığı sırasında %57,7 büyümüştü. Bu büyüme sebebiyle III. Selim tarafından sık sık övülen ve icraatı kendisinden sonra zahire nâzırı olarak tayin edilen, daha önce İstanbul'a yeterli zahire getiremeyen mazul defterdar İbrahim Efendi'ye örnek gösterilen Râtib Efendi⁷², nâzırlığı sırasında İstanbul'a devlet eliyle önceki dönemlere nazaran çok daha fazla hububat getirmeyi başarmıştı.⁷³ Ancak, bu sırada İstanbul'a nakledilen zahire kemiyet itibarıyla artmış olsa da, hububatın kalitesinde hiç bir değişiklik olmamıştır. Çünkü mübâya'acıların ve kaptanların yaptıkları yolsuzluklara kurumsal bir çözüm bulun(a)mamıştır. Nezâretin kuruluş amaçları arasında en başta sıralanan İstanbul ahâlisine daha ucuz ekmeğe yedirebilmek konusunda da Râtib Efendi bir *arpa boyu* yol katemedemişti. Nitekim, 23.4.1792'de 100 dirhem (320 gr.) olan ekmeğin ağırlığı hazinenin kuruluşundan kırkyedi gün sonra (23.12.1793) 80 dirheme, 23.12.1794'de 70 dirheme, 17.3.1795'de ise 60 dirheme düşürülmüştü.⁷⁴ 7.1.1810 tarihine gelindiğinde ise İstanbullular bir paraya 40 dirhem ağırlığında ekmeğe alabiliyorlardı. Üstüne üstlük bu ekmeğe "*gayet acı la-teşbih siyah tuğla*" gibiydi.⁷⁵ Yani Râtib Efendi İstanbul'a ne kadar çok zahire getirmiş olursa olsun, ne ekmeğin kalitesini artırabilmiş ne de fiyatını düşürebilmiştir.

Osmanlı idaresinin İstanbul'a nakledilen hububat ve bu bağlamda zahire ticaretini merkezileştirmesini sağlayan bir kurum olarak Zahire Nezâreti, Tanzimat Fermanı'nın ilânına kadar varlığını sürdürmüştür. Ancak, nezâretin yürürlüğe koyduğu siyasetin kesintisiz bir şekilde mirî alım usûlünün kaldırıldığı 1839 yılına kadar sürdürülmediği, aksine merkezde yaşanan siyasî gelişmelere paralel olarak, tarihî seyri içinde bazı kesintileri ya da değişiklikleri barındırdığı yeri gelmişken vurgulanmalıdır. Nitekim, hububat için mübâya'acılar tarafından önerilen mirî fiyatların, râyic fiyatlar seviyesine çıkartıl-

⁷² BOA, HH, nr. 12677, 13434 ve TSMA, E.5026/10.

⁷³ Şaşmazer, "Policing Bread Price...", 32 ve Güran, "The State Role...", 40.

⁷⁴ Esâsen, bu durumun sebebi devletin piyasalardan daha pahalıya zahire almaya başlamasıdır. Bu konuda bkz. BOA, HH, nr. 10329.

⁷⁵ Az önce belirttiğimiz tarihten 12.1.1811 tarihine kadar İstanbul ahâlisi bir paraya ancak 25 dirhem ekmeğe alabilecekti, Kütükoğlu, "İstanbul'da Ekmeğin...", 66 ve aynı yazar, "XVIII. Yüzyıl Sonlarında...", 235; Aynural, *İstanbul Değirmenleri...*, 152 ve Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, İstanbul 2001, 128-143.

masıyla birlikte İstanbul'da yükselen zahire fiyatları konusunda herhangi bir tedbir almaya niyetli gözükmeyen III. Selim'in tahtan düşmesiyle (1807) birlikte, söz konusu uygulamadan resmen vazgeçilmiştir. Bununla beraber, pratikte sistem yine maliyenin gelir kaybını engelleyecek şekilde işletilmiştir.

Zahire üreticilerinin ve İstanbul fırıncılarının şikayetlerine mevzû olan mübâya'acılar ise, 1830 senesine kadar, bir başka ifadeyle râyic fiyat sisteminin kaldırılarak Nezâret'in ordu için alım yapmaya başladığı tarihe kadar kullanılmaya devam eder. Lâkin, 1830'lu yıllardaki bu kopuşun da yine bir sürekliliği içinde barındırdığı söylenebilir. Zîra, Nezâret hâlâ ordunun ihtiyacından daha fazla hububatı İstanbul'a getiriyor ve fırıncılara satıyordu. Üstelik, görünürde sadece ordu için alım yapan Nezâret'i'n, söz konusu ticaretteki payı da gözle görülür bir şekilde artmıştı.⁷⁶ Bu ise hiç şübhesiz Nezâret'in kârlılığını artırmaktaydı.⁷⁷ Nezâretin tarihe karıştığı 1839 yılına kadar İstanbul'a devlet eliyle kırk dört milyon kile hububat taşınmış olmasına rağmen, Râtib Efendi'nin kısa nâzırlığı dönemindeki tabloda ise herhangi bir değişiklik yoktur. Bu tesbitler ışığında, makalenin başında tasvir edilen İstanbul sokaklarını fesada veren olayların başkent'in zahire mes'elesinin başlangıç noktası değil, tıpkı Viyana'da olduğu gibi gözle görünen sonuçları olduğunu söylemek doğru olsa gerektir.

⁷⁶ Nitekim fırınlara satılan hububatın en önemli gelir kalemini oluşturduğu Zahire Hazinesi, 1241 yılında (16.8.1825-4.8.1826) 6,852,745 kuruşluk aktife ve 6,767,033 kuruşluk pasife sahipken, yeniçerilerin ilgâsından hemen sonra yükselen bir trend içinde aktif ve pasiflerini önemli ölçüde artırmayı başlamıştı. 1254 (27.3.1838-16.3.1839) senesine gelindiğinde ise Nezâret 31,381,919 kuruşluk aktife ve 25,521,727 kuruşluk pasife hükmetmekteydi. Güran, "The State Role...", 37.

⁷⁷ Zîra, Nezâret'in yıllık kârlılığı 1793-1801 seneleri arasındaki periyotta beş milyon kuruş seviyelerinde dolaşırken, 1830-1839 peridunda hazinenin yıllık geliri yirmi milyon kuruş seviyesine yükselmişti, Güran, "The State Role...", 35.